
የቀብር ሥርዓተ ክዋኔ በወሊሶ ሊብን ኦሮሞ¹

ደሰታ አማረ²

አኅጽሮተ ጥናት

የዚህ ጥናት ዋና ዓላማ በደቡብ ምዕራብ ሸዋ ዞን በወሊሶ፣ ደዎና ወንጌ ወረዳዎች የሚገኘው የመጫ አሮሞ አካል በሆነው የወሊሶ ሊብን ኦሮሞ ሥርዓተ ቀብር ክዋኔ የሚታዩትን ነባር ሀገረሰባዊ እውቀቶች (የፎክሎር ዘርፎች) መተንተን ነው። ጥናቱ ህዝብ ሀዘንን በጋራ ለመቋቋም የሚያደርጋቸውን የርስበርስ ግንኙነቶች፣ ባህላዊና ማህበራዊ እሴቶች ምንነትና ደረጃ ለማወቅ ይረዳል። ጥናቱ ዓይነታዊ ሲሆን በቅድመ ቀብርና ድህረቀብር የተከወኑ ሥርዓቶችን የሚያሳዩ መረጃዎች በቃለመጠይቅ፣ በምልከታ እና በተተካሪ ቡድን ውይይት የመረጃ ዘዴዎች ተሰብስበዋል። መረጃዎቹም ከህይወት ዑደት ሽግግር አንፃር ተተንተነዋል። ስርዓተ ቀብር ክዋኔ ሰበብ ህዝቡ አብርካቱን፣ የመተጋገዝ ባህሉን፣ ፍቅሩንና ባህላዊ እሴቶቹን የሚያጠናክር፣ ሚያደስና የሚጠብቅበት መሆኑን የጥናቱ ውጤት ያስረዳል።

1. መግቢያ

አሮሞ ከ12ኛው እስከ 15ኛው መቶ ክፍለ ዘመን በነበረው ጊዜ ውስጥ በሁለት ዋና ዋና ክፍሎች (ኮንፌዴሬሽኖች) ተደራጅቶ ነበር። እነዚህ ዋና ዋና ክፍሎች ቦረናና ባሬንቱ (ባሬንቱማ) በመባል ይታወቃሉ (Asafa, 2010:11) እነዚህ የቦረናና የባሬንቱ ክፍሎች አምስት ጣምራ ጣምራ የሆኑ ክፍሎች (moieties) አሏቸው። እነርሱም፣ 1) ሰቦ ጎና 2) መጫ ቱለማ 3) ራያ አሰቦ 4) ሲኮ መንዶ 5) ኢቱ ሁምባና ናቸው (Kassam, 1999:485)።

ሰቦ ጎና የቦረና፣ መጫ ቱለማ እና ራያ አሰቦ የቦረና ኮንፌዴሬሽን ሲሆኑ ሲኮ መንዶ እና ኢቱ ሁምባና ደግሞ የባሬንቱ ኮንፌዴሬሽን አባላት ናቸው። እነዚህ በአምስት ክፍሎች የቀረቡት የአሮሞ ክፍሎች በአሮሚያ ክልልና በአጎራባች ክልሎች ሰፍረው ይገኛሉ። የዚህ ጥናት ትኩረት በሁለተኛው ጣምራ የአሮሞ ክፍል (መጫና ቱለማ) በተለይ መጫ ላይ ነው።

መጫና ቱለማ ከመለያየታቸው በፊት በአሁኑ ምስራቅ ሸዋ በወቅቱ ፈጠጋር (ዱከም) በሚባል ቦታ በአዳ ነቤ ጨፌ በገዳ ሥርዓት በአንድ አስተዳደርና ህግ ይመሩ ነበር። እንደወንድማማችም ተጋግዘው ጠላቶቻቸውን ይከላከሉና ያጠቁ ነበር። በየስምንት ዓመቱ ለሚካሄደው የገዳ ምርጫም የየራሳቸውን ልዑካን በመላክ በመረጧቸው የገዳ ባለሥልጣናት በሥርዓቱ ደንብ

¹ ይህ ጥናት "የሕይወት ዑደት (ወሊድ፣ ጋብቻ፣ ሞት) ሥርዓቶች ክዋኔ ትንተና በወሊሶ ሊብን ኦሮሞ" በሚል ርዕስ በ2007 ዓ.ም ለሰሩት የፒ ኤ ቸዲ ጥናት ላይ የተመሠረተ ነው ጥናቱ ከዚያ ወዲህ ከጥንቱ አካባቢ በተገኙ መረጃዎች ዳብሯል።

² በአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የኢትዮጵያ ቋንቋዎች እና ባህሎች አካዳሚ የፎክሎር ተመራማሪ Email: desta.amare@aau.edu.et

መሠረት ይመሩ ነበር። በመሃከላቸውም የሚፈጠሩ ግጭቶችን እየፈቱ የአካባቢያቸውን የተፈጥሮ ሀብት በጋራ ይጠቀሙ ነበር (Mohammed, 1994:41) ።

ከላይ የተጠቀሱት የአሮሞ ክፍሎች ለህዝቦቻቸውና ለሚተዳደሩባቸው እንስሳት አመቺ ቦታ ፍለጋ ከቦታ ቦታ ይንቀሳቀሱ እንደነበር በአፈታሪኮቻቸው ይገልጻሉ። በዚህ መሠረት የመጫ አሮሞ ጎሳዎች ከቱላማ አሮሞ ጎሳዎች ተነጥለው በመሄድ የሚተዳደሩበትን የገዳ ሥርዓት ማዕከል አዳ ቢስል (በጌዶ አካባቢ) ላይ አድርገው ነበር። በመቀጠልም ከአዳ ቢስል ተነስተው፤ የምዕራብና የደቡብ ምዕራብ አቅጣጫ ይዘው በተንቀሳቀሱ ወቅትም ከመጫ አሮሞ ዘር ሐረግ አንጋፋ (ታላቅ) የሆነው የሊበን ጎሳ (አመያ፣ ወሊሶ እና ኩታዬ) እንደ ታላቅነቱ በነበረበት በምዕራብና ደቡብ ምዕራብ ሸዋ የሰፈራ አካባቢ ይዞ በመቅረት ተራብቶና ተባዝቶ ይኖራል። ሆኖ ወሊሶ የሊበን ጎሳ የመጀመሪያ ማዕከል የነበረ ሲሆን በኋላ ወደ ሆራ ወንጌል ተዛወረ። የገዳ ሥልጣን ምልክት የሆነው ቦኩም ከቢስል ወደ ሂንጫኒ ተዛወሮ ነበር (አለማየሁ፣ 1996: 177) ።

እነዚህ የሊበን ልጆች ተብለው የሚጠሩ ንዑሳን ጎሳዎች በአሁኑ ጊዜ ምዕራብና ደቡብ ምዕራብ ሸዋ ዞኖችና አጎራባች ወረዳዎች ውስጥ ሰፍረው ይገኛሉ። ይህ ጥናት የሚያተኩረውም በደቡብ ምዕራብ ሸዋ ዞን በወሊሶ፣ ዳዎና ወንጌል ወረዳዎች ሰፍረው በሚገኙ ወሊሶ ሊበን አሮሞዎች ላይ ነው።

የጥናቱ ዋና ዓላማ በወሊሶ፣ በዳዎና በወንጌል ወረዳዎች የሚኖረው የሊበን ወሊሶ አሮሞ ሥርዓተ ቀብር ክዋኔዎች ውስጥ የሚታዩትን ሀገረሰባዊ እውቀቶች (የፎክሎር ዓይነቶች) እና ተምሳሌቶች መተንተን ነው።

ዋናውን ዓላማ ከግብ ለማድረስ ዝርዝር ዓላማዎችም ተነድፈዋል። እነርሱም በሊበን ወሊሶ የሞት አደጋ ሲያጋጥም የሚከወኑት ጉዳዮች ምን ምን እንደሆኑ መለየትና መተንተን፣ በለቅሶ ጊዜ ያለውን የህዝቡን ተሳትፎ ክዋኔዎች መግለፅ፣ ከክዋኔዎቹ ነጥረው የሚወጡትን የፎክሎር ዓይነቶች፣ በክዋኔዎቹ የሚስተዋሉትን ተምሳሌቶች እና ክዋኔዎቹ የሚኖራቸውን ፋይዳ መለየትና መተንተን ናቸው።

ጥናቱን መስራት ያስፈለገበት ምክንያት የአካባቢው ማህበረሰብ የሞት አደጋ ሲያጋጥም ተሰባስቦ በቀብር ሥርዓት ማስፈፀሚያ ዝግጅት ውስጥ ሥራ ተከፋፍሎ ይሳተፋል። ሥርዓተ ቀብር ከተፈፀመም በኋላ የሚች ወገንን ማፅናናት፣ መርዳት፣ ለእርስ በርስ ግንኙነት መቀጠል አጋጠሚውን መገልገል የመሳሰሉ ማህበራዊ ተግባቦቶች የሚጎሉበት ነው። ይሁን እንጂ ይህ የአካባቢው ማህበረሰብ የርስበርስ ግንኙነት ሰብብ የሆነው የቀብርና የህዝን ሥርዓት ትኩረት ተሰጥቶት አልተጠናም። ስለሆነም አለመጠናቱ እንደ አንድ አነሳሽ ምክንያት ተወስዷል።

ለጥናቱ የሚያስፈልጉ መረጃዎች ከወሊሶ፣ ከወንጌልና ደዎ ወረዳዎች ከተመረጡ ቀበሌዎች በቃለመጠይቅ፣ በምልከታና በተተካሪ ቡድን ውይይት እንዲሁም ካልታተሙ ስንድት መረጃዎች ተሰብስበዋል። ቀበሌዎቹና ለመረጃ አቀባይነት ከእያንዳንዱ ወረዳ አምስት አምስት ሰዎች ባጠቃላይ አስራ አምስት ሰዎች በታላሚ ናሙና ዘዴ ተመርጠዋል። እንዲሁም በእያንዳንዱ ወረዳ

ሦስት ሦስት የቀብር ሥርዓቶች ላይ በመገኘት ምልክታ ተደርጓል። ከየወረዳዎቹ የተመረጡ ሰዎች በሁለት ቡድን ተከፍለው በለቅሶ ሥርዓቶች የአፈፃፀም ነጥቦች ላይ ውይይት በማድረግ መረጃዎች ተሰብስበዋል።

የመረጃ መሰብሰቢያ ዘዴዎቹ ተግባራዊ የተደረጉት፣ በሞት ሥርዓት ክዋኔዎች ላይ የሚሳተፉት የማህበረሰቡ አባላት የርስበርስ ግንኙነት ምን እንደሚመስል ለማወቅ ምልክታ አስፈላጊ ነው። በየክዋኔዎቹ የሚፈጠሩ የፎክሎር ዘውጎች ምን ምን እንደሆኑ በደንብ ለመረዳት ከምልክታው በተጨማሪ ቃለመጠይቅ ጥሩ ማረጋገጫ ነው። በነዚህ መረጃ መሰብሰቢያ ዘዴዎች ማረጋገጥ ያልተቻለትን የቀጠሉና የተለወጡ የለቅሶ ሥርዓት ክዋኔዎች ለመለየት የተተኳሪ ቡድን ውይይት ማድረግ አስፈላጊ ተግባራዊ ተደርጓል። መረጃዎቹ በቃለመጠይቅ ሲሰበሰቡና የለቅሶ ሥርዓቱ ሲከወን ምልክታ ሲደረግ ክዋኔው በ“አፋን ኦሮሞ” ስለነበር ትርጉም በአማርኛ ተሰጥቷል። እነዚህ የተሰበሰቡ መረጃዎች ከህይወት ዑደት ደረጃዎች አከዋወንና ገለፃዊ ትንተና አንፃር ተመርምረዋል፤ ተተንትነዋል።

የማንነትና አተያይ ማሳያ ከሆኑት የባህል ዘርፎች መካከል በወሊሶ ሊበን ኦሮሞ ለቅሶ ሥርዓት ላይ የሚከወኑ የፎክሎር ዘውጎች፣ በየክዋኔዎቹ ለማስተላለፍ የተፈለጉት መልእክቶች፣ የተገለፁባቸውን ተምሳሌቶች፣ ከሚሰጡት ፋይዳና የሕዝቡ ተሳትፎ አንፃር በመተንተን (በመፈከር) ከክዋኔው በስተጀርባ ያለውን የማህበረሰብ ዕውቀት ማሳየት የጥናቱ ዓላማ ነው።

2. የፅንሰ ሀሳብ፣ የንድፈ ሀሳብና የሥነዘዴ ማዕቀፍ

የሰው ልጅ ሁሉ በተፈጥሮና በማህበራዊ ህይወት እንቅስቃሴው ከሚጋፈጣቸው ዋና ዋና ከሚባሉ የህይወት ዑደቶች አንዱ ሞት ነው። በክስተቱ ሰብብ ህዝቦች አንደኛ ባህላቸው በተለያዩ ሥርዓት የርስበርስ ግንኙነታቸውን ይገልጻሉ። በየሥርዓተ ክዋኔውም የተለያዩ የፎክሎር ዘውጎች (genres) በተፈጥሮአዊ አውዳቸው ይከሰቱበታል።

የዚህ ጥናት ማጠንጠኛ የሆነው የህይወት ዑደት ከፎክሎር የጥናት ዘርፎች(sub genres) አንዱ ነው። ፎክሎር የህዝቦችን ልማዶች፣ ወጎች፣ እምነቶችና ህዝባዊ ጥበቦችን ያካተተ ሰፊ የባህል ዘርፍ ነው። ይህን የባህል ዘርፍ Dorson (1972:2-4) 1) Oral Literature 2) Material Culture 3) Social folk Custom 4)Folk Arts በማለት በአራት ዋና ዋና ክፍሎች ክፍሏቸዋል። እነዚህን ክፍሎች ፈቃደ አዘዘ (1991-) በአማርኛ 1) ሥነቃል (2) ቁሳዊ ባህል (3) ማህበረሰባዊ ልማድ እና (4) ማህበረሰባዊ ትውን ጥበባት በማለት አቅርበዋል። በዚህ አከፋፈል መሠረት የጥናቱ ርዕሰ ጉዳይ የቀብር ሥርዓተ- ክዋኔ በማህበራዊ ልማድ የፎክሎር ክፍል ውስጥ ይካተታል።

ከላይ በቀረበው መረጃ መሠረት ማህበራዊ ልማድ በርካታ ንዑሳን የፎክሎር ዓይነቶችን ያካትታል። ዋናው መገለጫው የህዝቦች ወይም የቡድኖች ማህበራዊ የእርስበርስ ግንኙነቶች የሚጎሉበት፣ በጋራ የሚከወኑና የሚደጋገሙ ጉዳዮች ማጠንጠኛ መሆኑ ነው። ማህበራዊ ልማድ

በውስጡ በዋናነት የተለያዩ በከበራ የታጀቡ ሥርዓቶች እንደ ወሊድ፣ ጋብቻ እና ሞት የመሳሰሉትን ያቅፋል።

በዚህ መጣጥፍ ውስጥ ሥርዓት የሚለውን ቃል፣ “Ritual” የሚለውን የእንግሊዘኛ ቃል ትርጉም ተደርጎ የተወሰደው ተቀራራቢ ሆኖ የተገኘው “ምርጥ እንግሊዝኛ አማርኛ መዝገበ ቃላት” በሚለው መጽሐፍ ውስጥ “Ritual - የበዓል ሥርዓቶች” (ሥርዓተ በዓላት) ተብሎ የተበየነው ነው። በአማርኛ ቋንቋ የጋብቻ ሥርዓት፣ የቀብር ሥርዓት የሚሉ አገላለጾች ለፍቸው ተቀራራቢነት ስላለው ሥርዓት የሚለው አገልግሎት ላይ ውሏል።

ሥርዓቶች በተደጋጋሚ የሚከውኑ፣ በክፍል በክፍል የሚቀርቡ መነሻ መድረሻ ያላቸው፣ ተምሳሌት የተላበሱ ድርጊቶች ናቸው። በቤተሰብና በማህበረሰብ ደረጃ የሚከበሩ መንፈሳዊና ዓላማዊ በዓላት እና የተለያዩ ሌሎች በከበራ መልክ የሚዘጋጁ ክዋኔዎች በሥርዓቶች (Ritual) ውስጥ ይታቀፋሉ (Sims and Stephens, 2005:95) ሥርዓት የማይለወጡ የተለመዱ ድርጊቶች እና ንግግሮች ከዋናዎቹ የተለየ ፍች ሳይሰጡ የሚቀርብ የክዋኔ ሂደት ነው (Rappaport, 1999:24) ።

ሥርዓቶች እንደ Gennep (1960) አገላለፅ በሁለት ዋናዎች ክፍሎች ይከፈላሉ። አንደኛው አንድ ሰው በህይወት ዘመኑ ከአንድ ማህበራዊ ደረጃ ወደ ሌላ ማህበራዊ ደረጃ የሚሸጋገርበትን ለምሳሌ በወሊድ፣ በጋብቻ፣ በሞት ጊዜ የሚከውኑትን የሚይዝ ሲሆን፣ ሁለተኛው በጊዜ (ወቅቶች) መቀያየር የሚከሰቱ ለውጦች፣ የአዲስ ዓመት፣ የአዲስ ጨረቃ ወቅታዊ ክስተቶችን ምክንያት በማድረግ የሚከውኑ ከበራዎችን የያዘ ነው። ከሁለቱ ክፍሎች የዚህ ጽሑፍ ትኩረት “የህይወት ዘመን ሽግግር ዑደት” ውስጥ በሚካተተው በሞት ላይ ነው። ስለሞት አጠቃላይ የሆኑ ፅንሰ ሀሰቦች እንደሚከተለው ቀርበዋል።

በመጀመሪያ ሞት ምንድነው? የሚለውን ጥያቄ መመለስ ተሞክሯል። የተለያዩ መዝገበ-ቃላት ለሞት በተለያዩ መንገድ ፍች ይሰጣሉ። ለምሳሌ የአማርኛ መዝገበ ቃላት ሞት ለሚለው ቃል "የነፍስ ከስጋ መለየት፣ የህይወት ፍጻሜ እና አልፏል" የሚል ፍች ሰጥቷል (የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ባህሎች አካዳሚ፣ 2006:85)። በዌብስተር የእንግሊዝኛ መዝገበ-ቃላት ደግሞ የተሰጠው ፍች አማርኛ ትርጉሙ "ማለፍ፣ የህይወት መጨረሻ ወይም የአንድ ነገር ተበላሽቶ ወይም ጠፍቶ መቅረት" የሚል ነው።

ከባህልና ሃይማኖት አንፃር ሲታይ ደግሞ ሞት መገለጫው ይለያል። በተለይ ከምዕራባዊያን ባህል ውጭ የሆኑ ህዝቦች (አፍሪካዊያንና የሩቅ ምስራቅ ህዝቦች) በሃይማኖታቸው፣ በአተያያቸው፣ በሥርዓት ክዋኔዎቻቸው እና በአንዳንድ ማህበራዊ ተቋሞቻቸው አማካይነት ሞትን ምንም እንዳልሆነ አድርገው አቅልለው ህዝቦች እንዲቀበሉት ያደርጋሉ። እንዲህ ዓይነቶቹ ባህሎች ሞትን ዘላለማዊ መለየት አድርገው አይመለከቱም። ህይወት በሌላ መልኩ ቀጥሏል ብለው ያምናሉ። እንደ ደረጃ ሽግግርም ይመለከቱታል (Palgi and Abramovitch, 1984)።

ስለሞት ጉዳይ ያጠኑ የተለያዩ ተመራማሪዎችም ከላይ የተገለጹትን ፍችዎች የሚመሳሰል ትርጉም ይሰጣሉ። መሞት ማለት የህይወት መጨረሻ፣ የህይወት አለመኖር ነው በማለት ይገልጹታል (Esser, 2015)። በየትኛውም ማህበረሰብ አንድ ሰው ሲሞት ቤተሰብ፣ ጓደኛ፣ ጎረቤት ለደረሰው አደጋ የየራሳቸውን ምላሽ ይሰጣሉ። አፈፃፀሙ እንደ ባህሉና እንደ አካባቢው ሊለያይ ይችላል። በሞት ጊዜ የሚከወኑ ሥነሥርዓቶች እንደማንኛውም የባህል ዘርፍ ከትውልድ ትውልድ፣ ከቤተሰብ ለልጅ ሲተላለፉ የቆዩ ናቸው (Daniels, 2008:353) ።

ሞት በርካታ የማህበራዊ፣ የእምነትና የባህል ፍልስፍና ሀሳቦች ምንጭ ሆኖም ይታያል። ከሞት በኋላ ስላለው ህይወት፣ የዳግም ልደት፣ የገነትና የገሃንም፣ የመከሃንና የመዳን፣ የሚችና በህይወት ያሉት ቤተሰቦችና ወገኖች ግንኙነት እና ሌሎችም ሀሳቦች በሞት ጊዜ እየተነሱ ይገመገማሉ (Kaufman, 2005:223)።

ከላይ እንደቀረበው ሞት ለሁሉ ፍጡር የጋራ ክስተት ነው። ይሁን እንጂ ሕዝቦች ሞትን እንደ ባህላቸው በተለያዩ መንገድ ይመለከቱታል። ይህ የተለያዩ አመለካከትም የሞት የተለያዩ ገፅታዎች አመልካች ክዋኔዎች መኖራቸውን ያሳያል። የመስኩ ተመራማሪ የሆነው (Alembi 2008) አብዛኛው የአፍሪካ ሕዝብ ሞት የሰው ልጅ የህይወት መጨረሻ ሳይሆን ወደ ሌላ ህይወት መሸጋገሪያ ነው ብሎ እንደሚያምን ይገልጻል። ተመራማሪው በዚህ ጥናቱ ትኩረት ባደረገበት ማህበረሰብ የለቅሶ ክዋኔና የቀብር ሥርዓት እንደሚቻሉ የኑሮ ደረጃ ሊደምቅ ወይም ሊቀዝቀዝ እንደሚችል ገልጿል።

በዚህ ጥናትም የተተኮረበት አካባቢ የሊበን መጫ ኦሮሞ ማህበረሰብ ለሞት ያለው አመለካከትና የፎክሎር ክዋኔዎች እንደሚከተለው ቀርበዋል።

3. በሊበን መጫ ኦሮሞ የሥርዓተ ቀብር ትንተናና ትርጓሜ

በሊበን መጫ ኦሮሞም ሆነ በመላው ኦሮሞ ዘንድ ሥርዓተ-ቀብር “*Sirna Awwaalchaa*” (ስርነ አዋልቻ) በመባል ይታወቃል። በሊበን መጫ ኦሮሞ ባህል የሞት እክል ሲደጋገም የተለያዩ ሥርዓቶች ይከወናሉ። ማህበረሰቡ ሞት ቀኑን ጠብቆ የሚመጣ ክስተት ነው ብሎ ያምናል። ይህም ሆኖ ሞትን በተለያዩ ገፅታ ከፍሎ ይገኛል። ጥናቱ በተካሄደበት አካባቢ በየለቅሶው ቦታ ተደጋግሞ የሚቀርብ ታሪክ አለ። ይህም ታሪክ ሞትን በሦስት ይከፍላል።።

Dutii gosa sadii jedhu. Tokko bosbostuu, lamaffaan tortortuu, sadaffaan tottoltuudha jedhan jedhu. Bosbostuun kun dulloomani, “eeessaanan du’a arga” jedhanii du’a itti kadhatanidha. Tortortuun ammoo otoo hinfuudhiin, otoo hinuumiin, otoo toora hindarbiin yoo du’ani. Tottoltuun ilma fuusissee, akaakayyuu argee, intala heerumsiisee, ilma daarii brsiisee, lammi, wagana barsiisee nama du’e, otoo waggaa

lama sadii jiratee kan jedhaamu duutisaa tottoltuudha.³ ትርጉሙ በአማርኛ፡ ሞት ሦስት ዓይነት ነው። አንደኛው “bosbostuu” (ድቀት) (በእርጅና የሚመጣ) ነው። ይህ ዓይነቱ ሞት እርጅተው “ሞትን በየት ባገኘህ” ብለው በሚለምኑበት ጊዜ የሚከሰት ዓይነት ነው ሁለተኛው “Tortortuu” (መጥፎ ሞት) ይባላል። ይህኛው ደግሞ ሳያገቡ፣ ሳይወልዱ፣ ዘር ሳይተኩ መቀጠፍ ነው። ሦስተኛው “Tottoltuu” (ጥሩ ሞት) ነው። ወንድ፣ ሴት ልጅ ድሮ፣ አያት ሆኖ፣ ለልጁ ዳር ድንበሩንና ወገኑን አሳውቆ የሞተ እና ለአፍ “ምናለ ሁለት ሦስት ዓመት እንኳ በኖረ ኖሮ” የሚባልለት (ሞቱ እምብዛም የማይቆጭ) ነው።

በምልክታ እንደታየው በተለያዩ እድሜ ውስጥ ያሉ ሰዎች ሲሞቱ በማስተዛዘኛ ወቅት በጫወታ መሀከል በታሪኩ ውስጥ የተነሱ ሃሳቦች ተደጋግመው ይገለጻሉ። ይኸውም ቤተሰብ ሀዘን ሲያበዛ፣ በሞቱ ሰበብ እርር ድብን ብለው ሲናገሩና ሲያለቅሱ አስተዛዘኞች የሚችሉ እድሜ ገፋ ያለ ከሆነ፣ ወንድ ሴቱን ድረው አያት ቅድመ አያት ያዩና ጥሩ ኑሮ የኖሩ ከሆኑ ለሀዘንተኛው “Gahe! Dhiisaa maalii? Maaltu itti hafe? Waan hundumaa arganiiru gadda qabbanessaa”- “ቢቃ! ምንድነው? ምንቀራቸው? ሁሉንም አይተዋል፤ ሀዘኑን በልክ አድርጉ” ብለው ሀዘንተኛ ሲመክሩ ይሰማል። የሞቱት፣ ያረጁ፣ የጃጁ፣ በህመም ማቀው፣ ለአስታማሚ የሰለቹ ከሆኑ ደግሞ፣ “ሞቱ አይባልም፣ መለቀሱም እኮ ዘፍኖ ስለማይቀበር ነው፣ ተገላገሉ” ይላሉ በሚቹ አሟሟት ላይ አስተያየት የሚሰጡ። ወጣት፣ ያልተዳረ/ያልተዳረች ወልዶ/ዳ ዘር ያልተካ/ች ከሞተ/ች፣ “ተቀጨ/ተቀጨች፣ የሚያሳርር ሀዘን ደረሰ፣ ከአንጅት የማይወጣ ሀዘን ገጠመ” ተብሎ ይነገራል።

አንድ ሰው በምን ሞተ? ሲባል “ታሞ፣ በድንገት፣ በሰው እጅ፣ በሌሎች አደጋዎች” ተብሎ ይገለጻል። ቃለመጠይቆች ሲደረጉ የሞት ሰበቦች እድሜ/እርጅና፣ ህመምና አደጋዎች ናቸው። ሕዝብ መሃል በሚደረገው ውይይትና የማስተዛዘን ሂደት ወቅት በሚንሻራሹ ሃሳቦች የሚጠቀሱ የሞት ምክንያቶች የተለያዩ ናቸው። ለምሳሌ መልክመልካም/ቆንጆ ወጣት ድንገት ቢሞት/ብትሞት “Tja namaatu ajjeese, akka namaatti hin uumamnewool!”- “የሰው ዓይን ነው የገደለው /የገደላት። እንደሰው አልተፈጠረም/አልተፈጠረችም።” በሙሽርነት ዘመን የሞት አደጋ ሲደርስም በሰው ዓይን ነው የሚሉ አሉ። ህፃናት ሲሞቱም የሰው ዓይን ነው ተብሎ የሚነገርበት ሁኔታ ይታያል። ከዚህ ሌላ የሞት ምክንያት የሚባለው ከሰው የተጣላ ሰው በአጋጠሚ ሲሞት፣ Itti booyani imimmaan namaa akkana nama godh “አልቅሰውበት፣ የሰው እምባ እንዲህ ነው የሚያደርገው፣ ተረግሞ ነው” ይባላል። እነዚህ የሰው ዓይንና እርግማን የሚባሉ ምክንያቶች በይፋ አይነገሩም። ስለተከሰተው ሞት እርስበርስ ሲጫወቱ በድብቅ የሚሉት ነው። እነዚህ አመለካከቶች ማህበረሰቡ ለሞት መንስኤ ስለሆኑ ችግሮች መርምሮ ለመረዳት ያለውን ግንዛቤና እውቀት የሚያንጸባርቁ ናቸው።

³ አቶ በዳዳ ሆርሴ (እድሜ 80)፣ (ሥራ ገበሬ) ፣(ቀበሌማሩ)፣ ወሊሶ ወረዳ ቃለመጠይቅ ሰኔ 16 ቀን፣ 2006 ዓ.ም.

በሊብን መጫ ኦሮሞ ባህል ሞት ሲከሰት አለቃቀሱና የሀዘን ሥርዓቱ እንደ ሟች እድሜና ማህበራዊ ደረጃ ይለያያል።

Jaarsi guddaan yoo du'e fakkaataan hiriyaansaa gaachana qabatee bahee, farda fe'atee fokkoree/dhaadatee, oofan jedhee gaggeessa. Dubartiin gudoon, gaariin yooduutes akkasuma. Drgageessi yoo du'e umriinsaa giddugaleessa yoo ta'e fardi hinfe'amaaf, dhaadachuu hiriyaasaatu dhadaaf malee jaarsi hindhaadatuuf. Ijolleen xixinnoon yoo duute ammoo dhaadachuun, oofanii dhiituun hinjiru boo'aniituma gaggeessu jechaadha⁴:-

ትልቅ አዛውንት ከሞተ የእድሜ አቻዎቹ ፈረስ ጭነው፣ ጋሻ ይዘው፣ ፎክረውለት፣ ኦፊን⁵ ብለው አስለቅሰውለት ይሸጉታል። አዋቂና ጥሩ ሰው የተባለች ሴት ስትሞትም እንዲሁ ነው። በእድሜው መሃከለኛና ልጅ እግር ከሞተ ፈረስ ይጫንለታል፤ የእድሜ አቻዎቹ ይፎክሩለታል፤ አዛውንት ግን ለልጅ እግር ሰው አይፍክርም፣ ኦፊንም አይባልለትም። ትንንሽ ልጆች ሲሞቱ ደግሞ አይፎክሩላቸውም፣ ኦፊንም አይባልላቸውም እንዲሁ ተለቅሶ የቀብር ሥርዓት ይፈጸማል ማለት ነው።

በለቅሶ ግጥም ላይ ጥናት ያደረገው Alembe (2008) የለቅሶ ክዋኔና የቀብር ሥርዓት እንደሚቻሉ የኑሮ ደረጃ ሊደምቅ ወይም ሊቀዘቀዝ እንደሚችል የገለጸው ዓይነት ልዩነት በሊብን መጫ ኦሮሞ፣ ለደሃና ለሀብታም የሚከወነው ለቅሶ መሃከል የጎላ ልዩነት አይስተዋልም። ለለቅሶው ታዳሚዎች የሚደረገው መስተንግዶ ግን ሊለያይ ይችላል። የአለቃቀስ ክዋኔውን ምጣኔ ሀብቱ ሳይሆን የሟቹ የማንነት ጉዳይ ይወስነዋል። በተለያዩ የለቅሶ ሥርዓት ክዋኔዎች ላይ በተደረጉ ምልክታዎች ሟች የወጣበት/የወጣችበት ማህበረሰብ ማንነት፣ ሟች በህይወት ዘመኑ/ኗ ለቤተሰብ፣ ለወገን፣ ለጎረቤት ያለው/ያላት አመለካከትና አቀራረብ የአለቃቀስ ክዋኔውን ሊያደምቀው ወይም ሊቀዘቅዘው እንደሚችል መለየትና መገንዘብ ተችሏል። ለምሳሌ በወንጨ ወረዳ በዳሪያን አካባቢ አቶ በዳዳ እጅታ የተባሉ ሰው ትዳር የላቸውም ልጆች የላቸውም፣ ከወንድሞቻቸው ተጠግተው የሚኖሩ ሆነው ሳለ፣ ሲሞቱ ግን የለቅሶአቸው ሥርዓት ሀብታም፣ ባለትዳርና የልጆች አባት ናቸው ከሚባሉት ሰዎች ለቅሶ ባልተናነሰ ሁኔታ ደምቆ፣ በርካታ ሰዎች ተሳትፈውበት ታይቷል። ይህ የሟቹን ሀብት ሳይሆን ውሎና ተግባሩን ያሳያል። ለቅሶዎቻቸው ላይ ፉክራም ኦፊንም በመከወን በደመቀ መልክ ቀብራቸው ተፈጸሟል። ሲለቀሱላቸውም ውሎአቸው እና ተግባራቸው እየተጠቀሰ ተለቅሶላቸዋል። በሌሎች ለቅሶዎችም የሚፎክረውና የሚለቀሰው

⁴ አቶ ተሾመ ዘውዴ ቃለመጠይቅ ሰኔ 26 ቀን 2006 ዓ.ም ወንጨ ወረዳ።
⁵ Oofan (ኦፊን) የኦሮሞ ቋንቋ ቃል ነው ። ጥሬ ትርጉሙ ነዳ ማለት ነው። በለቅሶ አውዱ በጥናቱ አካባቢ የአለቃቀስ ዓይነት (መሾ እንደማለት) ሲሆን በቡድን ሆነው ሟችን በ ዜማ የሚያምግሱበት አንዱ መንገድ ነው።

የሚች የውሎ ሁኔታ ትኩረት ተደርጎበት ስለሆነ በሊበን መጫ ኦሮሞ ውሎ⁶ ወሳኝነት አለው ማለት ይቻላል።

3.1 የቅድመ - ቀብር ዝግጅት

አንድ ሰው ታሞ ቆይቶም ሞተ በድንገትም ሞተ ሞቱን የሰማው ጎረቤት ሁሉ ይሰበሰባል። *hollaani ni birmata*፣ አስክሬኑ ተገንዞ፣ ታጥቦ፣ ከሳጥን ተከቶ ቦታ ከያዘ በኋላ የተሰበሰበው ሰው ያለቅሳል። በባህሉ በማንኛውም ሰዓት ሁሉ አይለቀስም። ቤተሰብና የቅርብ ዘመዶች ግን ድምጻቸውን ዝቅ አድርገው በማልቀስ እርም ያወጣሉ። ጠዋት ለሞተና ቀብሩ በማግስቱ ለሆነ ሰው አስክሬኑ እንደተስተካከለ ይለቅሳል፤ ዘመድ አዝማድ እንዲ ደርስ ቀብሩ ውሎ ይደር ከተባለ ደግሞ ሲዘጋጁ ውለው ለቅሷቸው በነጋታው ይሆናል።

አስክሬኑ ከተስተካከለ በኋላ ቤተሰብ ተወያይቶ የቀብሩ ቀን ይወሰናል። በማስከተል ወደየዘመድ አዝማድ እርማቸውን እንዲያወጡ ስለመሞቱ የሚገልፅ ደብዳቤ ወይም የቃል መልእክተኛ ይላካል። በመልዕክቱ ላይ የሚቹ ስም፣ ቀብሩ የሚፈጸምበት ቀንና ሰዓት፣ የቀብሩ ሥፍራ፣ መልዕክቱን ያስተላለፈ ሰው ስም በትክክል ይገለጻል። ደብዳቤ መላክ ከብር አመልካች ለጉዳዩ ከብደት መስጠት ሲሆን ፣ በቃል መንግር ግን ነገሩን እንዳቀለሉት ይቆጠራል⁷ ።

ይህን ተግባርና ሌሎች የመስተንግዶ ጉዳዮች የሚፈፅሙት በየአካባቢው የተቋቋሙት ዕድሮች ናቸው። የዕድሮች ተግባር በሞትና ሀዘን ጊዜ ለመተጋገዝና ለመረዳዳት ነው። በሊበን ወሊሶ ኦሮሞ ሁለት ዓይነት ዕድሮች አሉ። እነርሱም *Moodii* (ሞዲ)ና *Golobee* (ጎሎቤ) ናቸው። ሞዲ የዕድሩ ባልደረባ ከሞተበት ጊዜ ጀምሮ የተለያዩ እንቅስቃሴ የሚያደርግና በቀብር ዕለት ሰፊ ሥራ የሚሠራ ነው። ጎሎቤ በአቅራቢያ የሚገኙ ጎረቤታዎች ተደራጅተው የሚያቋቁሙት ከሀዘን እስኪነሱ የማስተካዘንና የመስተንግዶ አገልግሎት የሚሰጥ የዕድር ዓይነት ነው⁸።

መረጃዎች እንደሚያሳዩት ሰው ሲሞት የሚችን ዜና እረፍት ለወገኖቹ የሚያደርሰው ዕድር ሞዲ ነው። መልዕክቱ የደረሰቸው ሁሉ በቀብሩ ላይ እንዲገኙ በሚል ከሁለት አስከ ሦስት ቀን አስክሬን በቤት እንዲቆይ ይደረጋል። ከዚህም ሌላ በእድሩ እያንዳንዱ አባል በሚጥለው መዋጮ ለቀባሪ ማስተናገጃ ተብሎ የተቀመጠ እህል ወጥቶ ይፈጫል። የሬሳ ሣጥን መሥሪያ ጣውላ ከዕድር ይወጣል። አንዳንድ ጠንቃቃ የሚባሉ ሰዎች ለዚህ ብለው በቤታቸው ካስቀመጡት ጣውላም ሊዘጋጁ ይችላሉ። አስክሬን ታጥቦ፣ ተከፍኖ፣ በሣጥኑ ተከቶ ይሰናዳል። እያንዳንዱ የሞዲ አባል ለለቅሶ ቤቱ ምግብ ዝግጅትና የቡና ማሬያ አገልግሎት የሚውል *Qoraan Moodii* (የዕድር ማገዶ) አንዳንድ እስር እና የቡና ቁርስ ቆሎ አንዳንድ ኪሎ ግራም የሚገመት (አንድ

⁶ "ውሎ" የማበረሰቡ አባላት በሚኖሩበት አካባቢ በባህሉ የሚጠበቅባቸውን ለምሳሌ የተጣላን የማስታረቅ፣ የተቸገረን የመርዳት፣ የማገዝ፣እንግዳ መቀበልና ማስተናገድ እና ሌሎች ማህበራዊ ግዴታዎችን መወጣትን ይመለከታል።
⁷ አቶ ዳበሳ አባመልካ ዕድሜ 55፣ ቃለ መጠይቅ 26/9/2006ዓ. ም ወንጌጪ ወረዳ ።
⁸ የወሊሶ ፣ የወንጌጪ እና የዳዎ ወረዳ መረጃ አቀባዮች ከሰጡት መረጃ የተወሰደ።

ጀግ)፤ ሁለት ሁለት በርጩማ ወይም አንድ አግዳሚ ከየቤታቸው ይዘው ወደ ለቅሶ ቤት ያመጣሉ፤ ምግብ ይዘጋጃል። የቀብሩ ዕለት ድንኳን ይጣላል፤ ተጨማሪ በርጩማዎች፣ የተለያዩ ወንበሮች ከየእድሩ አባላትና ጎረቤቶች ተሰብስበው ይደረደራሉ። በአካባቢው ለማሰለቀሻ የሚገለገሉበት ሜዳማ ሰፊ ቦታ ላይ ለአስክሬኑ ማሳረፊያ መጠነኛ ዳስ ይጣላል።

የቀብር ዕለት፣ ከሞዲ አባላት ተረኛ የሆነው ቡድን “yeroo bobbaa horii”- ጠዋት ከብት በሚሠማራበት ሰዓት አካባቢ ለጉድጓድ ቁፋሮ ይላካል። ከተላኩት ሰዎች ጋር የሚችል ልጅ ወይም አባት ወይም ወንድም ወይም የቅርብ ሰው ለቀብር በተመረጠው ቦታ ጉድጓዱን ቆፈር አድርጎ ለማስጀመር ይሄዳል። ይህ ቆፈር አድርጎ የማስጀመሩ ሥርዓት “Lafa tuqaa” ይባላል። አባት ከሞተ ታላቅ ልጅ ወይም ወንድም ኃለፊነት ወስዶ ያስጀምራል። ማንም ሰው እንዲሁ ተነስቶ የማንንም ጉድጓድ እራሱ ጀምሮ አይቆፍርም ይህም “Ooda” ይባላል። የክልከላው ምክንያት በሊበን መጫ አሮሞ የሞትን መንፈስ ወደ እራስ መጥራት ነው ተብሎ ስለሚታመን ነው። ቤተሰብን ወክሎ የ“Lafa tuqaa”ን ክዋኔ መፈፀም ፍችው ኃለፊነት መውሰድ ነው። በሌላ አገላለፅ የቀብር ሥርዓቱን የማስፈፀም ኃላፊነት መቀበል ነው።

በቃለመጠይቅ ከተሰበሰቡት መረጃዎች መረዳት እንደተቻለው በቀብሩ ዕለት ወደ አራት ሰዓት አካባቢ በማስለቀሻው አካባቢ ላይ ወንበር በብዛት ወጥቶ፣ ሰፊውን ቦታ ለማስለቀሻ በመተውጥጥ ላይ ይደረደራል። አስክሬኑም ወጥቶ በተዘጋጀው ዳስ ውስጥ ያርፋል። በዙሪያው ቤተሰብ ከቦ የሚቀመጥበትና የሚያለቅስበት አግዳሚ ወንበሮች ይደረደራሉ። በዳሱ በር ላይ ሚች በህይወት እያለ/እያለች ይለብሳቸው/ትለብሳቸው የነበሩ የክት አልባሳት፣ የወግ ቁሳቁሶች እንደ ጦር፣ ጋሻ፣ ለምድ፣ ጭራ የክብር በትር ይሰቀላል። ፎቶ ካላቸው በዳሱ ውስጥ ይሰቀላል፤ በእጅም ተይዞ ይለቀስበታል። አንዳንድ በምልከታ በተቃኙ የለቅሶ ክዋኔዎች ላይ ከነዚህ ቁሳቁሶች በተጨማሪ ጠርሙስ፣ ባህላዊ አረቄና ባለክዳን ሳህን ምግብ ተደርጎበት ተሸፍኖ ከዳሱ ጎን በውጭ በኩል ይቀመጣል። እነዚህ በዳሱ አካባቢ የሚቀመጡ ቁሳቁሶች ከአልባሳት ጀምሮ ያሉት የራሳቸው ትርጉም አላቸው። አልባሳቱና የሚይዙአቸው ቁሳቁሶች የለቅሶው እድምተኞች ሚችን በአልባሱ ደምቀው አደባባይ የሞሉባቸውን አውዶች እያስታወሱና እንዲያስቡባቸው፣ እንዲያለቅሱ ለማድረግ ነው። አረቄና ምግብ የያዘው ሳህን ሚች እንግዳ ተቀባይና አስተናጋጅ እንደነበር/ረች ለማሳየት ነው።⁹ ዳስ በተጣለበት ቦታ ከላይ የተገለፁት ክዋኔዎች ከተከውኑ በኋላ በዳሱ ፊትለፊት ማስለቀስ ይጀመራል አለቃቀሱም የተለያዩ ዓይነት አለው።

ለቅሶውን ስምቶ ከየአቅጣጫው የሚመጣው ዘመድ፣ ወገንና ወዳጅ በህብረት ይንቀሳቀሳል። የሞት መርዶ የተላከበት፣ ቤተሰብ፣ ቤተዘመድ እና ወገን ለብቻው አይመጣም ጎረቤቱን ወይም እድሩን ያስከትላል። ከሚች ጋር ዝምድናና ዕውቅና ሳይኖራቸው የጎረቤቶቻቸው ወይም የጓደኞቻቸው አጃቢ ሆነው የመጡ ከማስለቀሻው ሥፍራ ሲደርሱ ሁሉም በህብረትና ዝግ ባለ ድምፅ ያላቅሳሉ። በአብዛኛው አፋቸውን ሸፍነው ስለሆነ በህብረት ከሚያሰሙት የለቅሶ ድምፅ መደመጥ የሚችሉት

⁹ አቶ ዳበሳ አባመልካ፣ ዕድሜ 55፣ ቃለመጠይቅ 26/9/2006 ዓ.ም ወንጌል ወረዳ።

ጥቂት ቃላት፣ ሐረጎችና ዐረፍተ ነገሮች “Ani bade! Tasa baddee...Anaani anaani haadhoo koo..., Obboleee koo...haadha koo...Abbaa koo ...”ትርጉሙ፡ እኔ ልጥፋ፣ ድንገት ጠፋህ፣ እኔን! እኔን! የእናቴ ልጅ ... እናቴ.. አባቴ... የመሳሰሉት ብቻ ናቸው ። በእንዲህ ዓይነት የሚሹን ማንነት እየጠቀሱ በቀስታ እርምጃ ከዳሱ ፊት ለፊት ሁለቴ ሦስቴ ተመላልሰው ያለቅሳሉ። ይህ ዓይነት አለቃቀስ “Asaasii baasuu” ይባላል። እርም ማውጣት እንደማለት ነው። ወደለቅሶ ቦታ ሄዶ ለመጀመሪያ ጊዜ የሚገለፅ የነዘን ስሜት ነው። ሚሹን አወቁም፣ አላወቁም፣ እንባ ወጣቸውም፣ አልወጣቸውም፣ እንዲህ በህብረት ድምፅ አሰምቶና ተመላልሶ/ ወደ ግራና ቀኝ ተዘዙር ማልቀስ በባህሉ የግድ ነው፤ አለበለዚያ ቂም አላቸው ተብሎ ይታሰባል።

በህብረት መጥቶ ካለቀሰው ውስጥ የተለያዩ የአለቃቀስ ስልት በመከተል የተሰማውን የህዘን ስሜት የሚገልፅም አለ። አንዳንድ ሬሳ ሣጥኑ ላይ ተኝቶ፣ ዳብሶ የሚሹን ስምና ውለታ እየጠቀሰ እያለቀሰ ሀዘኑን ይገልጻል። ሚሹ ለተቸገረ ደጀን፣ ለጋስ፣ ጠያቂ፣ ለችግር ጊዜ ፈጥኖ ደራሽ፣ አብዳሪ፣ መካሪ፣ አስታራቂ፣ ዘመድ ወዳድ፣ ዘመድ ሰብሳቢ እንደነበር እየገለፁ ያላቅሳሉ። በሞት በመለየቱ ይህ ሁሉ አስተዋፅዖው እንደሚቀርና እንደሚጎድልባቸው እየተንሰቀሰቁ ይገልጻሉ። ይህን ተንሰቅስቆ የማልቀስ ክዋኔን “hiqqisani bohuu” ይሉታል ።

ሌላው “oofan” የሚባለው በህብረት የሚለቀስበት የአለቃቀስ ዓይነት ነው። ይህ የለቅሶ ዓይነት በአብዛኛው ለአዛውንቶች፣ ለጀግኖች፣ ለታዋቂ ሰዎች የሚለቀስ ነው። በግላቸው ሲያለቅሱ ከቆዩ በኋላ የሚሹን ጓደኞችና የቅርብ ሰዎች ተመራርጠው የሚያለቅሱበት ሥርዓት ነው። በዚህ ዓይነት የለቅሶ አከባቢን የሚያስለቅሱትም ሆነ የሚያለቅሱት በዕድሜ ጠና ያሉ የሚሹን ጓደኞችና የዕድሜ አቻዎች ናቸው። ይህ አፈን የለቅሶ ዓይነት ዜማና ምት አለው። በአውራጅና ተቀባይ ዓይነት እየተቀባበሉ በትርጉሞቻቸውን ወደላይ ይዘው በረድፍ በረድፍ ሆነው በእግር መሬት እየረገጡ በዜማ ያለቅሳሉ። በዚህ የለቅሶ ክዋኔ ሴቶች በተቀባይነት በዜማው ምት እየረገጡ ይሳተፋሉ። ይህ የአለቃቀስ ዓይነት በአሁኑ ጊዜ በሽማግሌዎች እንደተከለከለ የሚገልፁ መረጃዎች አሉ። ምክንያቱም “hundumtuu ka’ee eenyumaafuu fiigee seera waan balleessee sirba waan fakkeessee if isaafi qalanii keessummaa gaggeessuun kunis ummata dorgommi keessa waangalcheef duutis waan ammaateef dhoowwineerra . Ammas darbee darbee hinmuldhata”¹⁰ :- “ሁሉም ተነስቶ፣ ለማንም፣ የአለቃቀስ ሥርዓቱን ቀይሮ እየሮጠ ዘፈን ሲያስመስለው፣ ከብት አርዶ እንግዳ መሸኘቱም በሰዎች መካከል ፉክክር ስለፈጠረ፣ እንዲህም ሲደረግ ለቅሶው ስለበዛ ሽማግሌዎች ተነጋግረን አፈን አለቃቀስ እና ከብት አርዶ ለቀባሪ ማብላት ይቅር ብለናል” የሚል ነው። ይህን እንጂ በምልክታ ማረጋገጥ እንደተቻለው የአለቃቀስ ስልቱ እየተከወነ ይገኛል። አርዶ ለቀባሪ ማብላቱም አቅሙ የፈቀደለት አልተወውም።

¹⁰ የወሊሶ መረጃ አቀባይ የሆኑ አቶ በዳዳ ሆርሴ

አውራጅ	ተቀባይ	ትርጉም
Oo...fan oo...fan	oo...fan	አፈን...አፈን
Oo...fan oo...fan	oo...fan	አፈን...አፈን
Abbaan biyyaa du'ee eenyutu walgaa fata	oo...fan	የሀገሩ አባት ሞተ ማን ይጠያየቃል
Abbaan biyyaa du'ee eenyutu walgaa fata	Oo...fan	የሀገሩ አባት ሞተ ማን ይጠያየቃል
Oo...fan oo...fan	Oo...fan	አፈን...አፈን
Oo...fan oo...fan	Oo...fan	አፈን...አፈን
Bayeessa koo	Oo...fan	የኔ ጥሩ ሰው
Jaarsa biyyaa	Oo...fan	የሀገር ሽማግሌ
Abbaa maatii	Oo...fan	የቤተሰብ ኃላፊ
Abbaa biyyaa	Oo...fan	የሀገር ሽማግሌ
Oofaa soo lee	Oo...fan	የሶሌ ጦር"
Abbaan mirgaa	Oo...fan	ጀግናው
Lolaati oolee	Oo...fan	ሲዋጋ ዋለ
Abbaan duulaa du'ee eenyutu waatwaachisa	Oo...fan	መሪ ሞተ ማን ያጨናንቃል/ ለጠላት ጋራጣ ማን ይሆናል

" ሶሌ-የአንጨት ዓይነት ነው

በእነዚህ ከላይ የቀረቡት ስንኞች በአፈን መሾ የሚደረደሩ የሚችሉ ማንነትና ውሎ ይገልጻሉ። ሚች በአካባቢው ሕዝብ እንደመሪ የሚታዩ፣ ጥሩ ሰው፣ የተጣላ አስታራቂ ሽማግሌ፣ የሀገር ዳርድንበር አስከባሪ፣ አዋጊ ጀግና እንደ ነበሩ የሚገልጹ ናቸው። ሌሎች የሚችሉ ማህበራዊ ህይወት የሚያሳዩ ስንኞችም አሉ።

ከሌላው የለቅሶ ዓይነት “*Himuu*” ይባላል። ሂሙ የሚለው ቃል ቀጥተኛ ትርጉሙ “መንገር” ነው። በለቅሶ ስልት አውድ ስለሚች ማንነት መተረክ፣ መንገር፣ ተግባርን ጠቅሶ መፎከር ነው። ይኸውም ፡- የሚችን ደግነት፣ ጀግንነት፣ አርቆ አሳቢነት፣ ሰው ወዳድነት ታታሪነት፣ ሥራ አፍቃሪነት እየገለጹ፣ የዘር ግንዱን፣ ወገኑን እየጠቀሱ በፉከራ እየተረኩ፣ በእግር ወይም በፈረስ ላይ ሆነው በጋራ ወይም በተናጠል የሚያስለቅሱበት ስልት ነው። ብዙ ሆነው ፈረስ ጭነው የሚመጡት አልቃሾች በዚህ ዓይነቱ የአለቃቀስ ስልት ፈረሶቻቸውን እያዘለሉ ወዲያና ወዲህ (*Danglaasaa*) ጋልበው እየፎከሩ የተሰማቸውን የሀዘን ስሜት ይገልጻሉ። ለምሳሌ ጀግንነቱን በጀሮው ሎቲ፣ በጋሻው፣ በጦሩና በፈረሱ ሁኔታና በሌሎች ባከናወናቸው ተግባራት እንደሚከተለው ይገልጹታል።

Abalu	harka	እገሌ እጄ አይደለም!
kooti ¹²		
Kan gurri looti		ጀግና ጀሮው ሎቲ
Abbaa mootii		የጀግና ጅግና
Eessaan dhaqxu?!		የት ትወስዱት
Harki gachana		እጁ ጋሻ
Eeboon banbana		ጦሩ የሰላ
Bullon akkana		ቡሎ ፈረሱም እንዲሁ
Eessaan dhaqxu?!		የት ትወስዱት?!
Abbaa malaa		አባ መላው
Malaan gala		በመላ ያሸንፋል
Maa awwaallaa?		ለምን እንቀብራለን?!
Eessaan dhaqxu?		የት ትወስዱት ?!
Dutaa	akka	እንደ አንበሳ የሚያገሳ
leencaa		

¹² ይህ ስንኝ ሚች ኮት ለባሽ፣ ዘናጭ ነበር የሚል ትርጓሜም አለው።

Butaa	akka	እንደ ነብር የሚመነትፍ
Amaa qexaa		
Dallanaa	akka	አኩራፊ እንደ አነር
Qeerrensaa		
Isa	diina	ጠላት አንበርካኪው
jilbeeffachiisu		
Isa diira	ofirratti	ጀግና ነኝ ባዩን የሚያሸናፍ
finceessisu		
Abbaa	minishirii	ባለምንሸፍ
Qabataa	albeenii	አልቤን ተሸካሚው
Gooftaa		የሞሶሉኒ ጌታ
Mosolonii		

ከላይ በቀረበው የሥራው የሚችሉ የጀግንነት ሥራ በርካታ መሆኑ ተተርጓሚው፡፡ጀግንነቱ የተገለፀው በሎቲው፣ በጋሻውና በፈረሱ ዓይነት ነው። በሊበን ወሊሶ ኦሮሞ ባህል ሁሉም ወንድ ሎቲ አያደርግም። አንድ ወንድ ሎቲ የሚያደርገው በገዳ ሥርዓት በየስምንት ዓመቱ የሚደረገውን የስልጣን ቅብብሎሽ ጠብቆ አባቱ የአባገዳነት ሥልጣን ተረክቦ በዓለ ስመቱን ባከበረው አርባኛው ዓመት በተራው ሥርዓቱን ጠብቆ የአባገዳነት ሥልጣን ይቀበላል። ሥልጣን ለመረከቡ በዓል ያዘጋጃል። የደረጃ ሽግግር ሥርዓት ከፍፃሜ ሲያደርስ ሎቲ ያደርጋል ማለት ነው። ስለዚህ የዚህን ደረጃ ምልክት የሆነውን ሎቲ ያደረገ ሰው ሲሞት አባገዳ ደረጃ ላይ መድረሱ በምልክቱ ተገልጾ ይነገርለታል፤ ይለቀስለታል። እንዲሁም ጀግንነቱ (ወራሪ ጦር መከላከያ፣ ድንበር አስጠባቂነቱ፣ ለጠላት አይበገሬነቱ) ይይዛቸው በነበሩ የጦር መሳሪያዎች፣ በኃይለኛ እንስሳት ባህሪ እየተነገረለት ይጮኩራል።

የሚከተሉት የፉከራው ስንኞች ስለሚቻሉ በቤቱም ሆነ በአካባቢው ጥሩ ሰው መሆኑ፣ ቢናገር የሚያምርለት ማለትም ተናግሮ ማሳመን የሚችል፣ የሚያስታርቅ፣ ቢያርስ ምርት የሚሆንለት፣ ቢነግድ የሚሳክለት መሆኑ፣ ሴት ልጁንም ወንድ ልጁንም የዳረ፣ የተከበረ፣ የሚወደድ የጥሩ ሰው ምሳሌ መሆኑን በሚከተሉት ስንኞች ተገልጿል።

Bayeessa mana tole,	ጥሩው ሰው በቤቱ ደግ
Bayeessa ala tole	ጥሩው ሰው በደጅም ደግ
Namicha dubbannaan dubeen tole	ቢናገር የሚያምርለት
Namicha qonnaan biqilli tole	ቢያርስ ምርት የሚሆንለት
Namicha nagdnaan nigdiin tole	ቢነግድ ንግድ ሚሆንለት
Namicha namooma qabu	ጥሩ ሰብዕና ያለው
Qotataa Koo!	የኔ አራሽ
Qotatee manasaa quubsate	ቢያርስ ቤቱን አጥግቦ
Qotee bela fageesse	አርሶ ረሃብ አጠፋ
Dongorraan jabeesseeti	ቢተክል አጠንክሮ
Dubbannaan barecheeti	ቢናገር አሳምሮ
Darbanaan fageesseeti	ቢወረውር አርቆ
Kan fuudhu fuusifate	የሚያገባውን ድሮ
Kan heerumtu heerumsii fate	የምታገባዋን ድሮ

ቀጥሎ ያሉት የሂሙ/ፉከራ ስነኞች በወንጨ ወረዳ ሀሮ በሰቃ በተባለ የገጠር ቀበሌ የአቶ ጉርሜሳ ቀብር ላይ ከጓደኞቻቸው የተፎከረላቸው ነው። የሚችን ማንነትና ውሎ ከሚገልፁት ስነኞች መካከል የሚከተሉት ይጠቀሳሉ።

Gurmeessaa koo	ጉርሜሳዬ
Gurraacha warra Waldoo	ጥቁሩ የነወልዶ
Gurracha garaa qulqulluu	ጥቁር ሆዱ የጠራ
Gurracha amma gurraa gahu	ጥቁር የሚወራለትን የሚያክል
Tulluu tulluu gubaa Xulee	የጡሌው ታላቁ ሰው
Qoricha gaafa rakkoo	የችግር ቀን መድሃኒት
Roorrisaa roorrisee bulu	እምብኝ ባይ ባመነበት ሚች
Ennaa daariin bade itti waaman	ዳር ድንበር ሲደፈር የሚጠሩት
Dhirsa Xaaliyaanii	የጣሊያን መድሃኒት
Gooftaa gaafa xiiqii	የቁርጥ ቀን /የጭንቅ ቀን ደራሽ

በነዚህ ስንኞች ውስጥ ያሉት ቃላት ቀጥታ ከሚነበቡበት የጠለቀ ፍች አላቸው። ለምሳሌ ጥቁሩ የወልዶ ልጅ የሚለው ፡- ጥቁር የሚችን የቆዳ ቀለም ለመናገር የገባ አይደለም። ከልቦና ንፅህና ጋር በተያያዘ የሚባል ቃል ነው፤ ተንኮል የማያውቅ፣ ንፅህ ለማለት ነው። በኦሮሞ ጥቁር ቀለም ጭለማ አመልካች አይደለም። በአምልኮ ጊዜ “Waaqa Gurracha garaa qulqullu” በማለት ሲጸለይ የዋቃን ፍፁምነትና ንፅህና ይገልጻል። የወልዶ ልጅ የሚለውም ሚች የወጡበት ጎሳ ማንነት ለማሳየት የተነገረ ነው። ሌላው “Gurracha amma gurraa gahu” ቀጥታ ትርጉሙ “ጥቁር ጆሮ የሚያክል” ነው። በለቅሶው አውድ ፉከራ ግን የጆሮ ፍች “የሚነገርለት” ማለት ነው በሌላ አገላለፅ ስለሱ በአድናቆት የሚነገረው ነገር ማለት ነው። የስንጉ ትርጉም ጥቁር/ንፁህ የሚነገርለትን ያህል የሆነ ማለት ነው። ይኸውም “የሚች ተግባሩ የሚነገርለት ያህል ነው። ስለማንነቱ የተነገረው የተጋነነ አይደለም ትክክለኛ ተግባሩ ነው ማለት ነው። ቃላቱ እንዲሁ የተደረደሩ አይደሉም የሚችን ተግባር ይናገራሉ፣ ይወክላሉ” ነው። ሌሎቹ ስንኞች ደግሞ የሚቹን ጀግንነት የሚገልፁ ናቸው። በችግር ጊዜ ፈጥኖ የሚደረስ፣ ጥቃት መሸከም የማይችል፣ ባለጌ ፊቱ የማይቆም፣ የወራሪ ሴራ በማክሸፍ እንደ መድሃኒት የሚታይ፣ ድንበር ሲደፈር የሚጠሩት የሚሉት ስንኞች የሚችን የጀግንነት ውሎ የሚገልፁ ለማስለቀሻ የሚደረደሩ የፉከራ ስንኞች ናቸው። ባጠቃላይ “ሂሙ” ሚች በማህበረሰቡ ውስጥ ያለውን ቦታ እየገለፁ የሚያስለቅሱበት የለቅሶ ክዋኔ ነው።

የሞተችው ሴት ከሆነችም እንደ ወንዱ ማንነቷ ይነገርላታል/ይተረክላታል። ትረካው ለሁሉም ሴቶች አይተረክም። ከአካባቢው ልቀው የሚጠሩበት ተግባር ሊኖራቸው ይገባል። ችር ሆነው የተቸገረ የሚረዱ፣ በእንግዳ ተቀባይነታቸው የሚታወቁ፣ በታታሪ ሠራተኛነታቸው የሚደነቁ፣ አባካኝ ያልሆኑ፣ በሙያቸው የላቁ መሆን ይገባቸዋል። ቀጥሎ ያለው ይህንኑ ይዘት የሚያንፀባርቀው¹³ ፉከራ ሴት በሞተችበት ዕለት የተደረደረ ነው።

Kan namoomnishii gaarii	በማንነቷ ጥሩ የተባለች
Abbaa warraashitiif gaarii	ለባሏ ጥሩ ፣
Kan buttaa qalchis iifte	ገዳ ያከበረችለት
Haadha maabara gaarii,	ጥሩ ማህበር ያላት
Ollaashiitiifs gaariidha,	ለጎረቤቷ ጥሩ
Hinolkaawwatti, kaamettiidhaa	የምትቆጥብ ባለሙያ ናት
Hin qoraafatti,	የወተት ዕቃዎችን በወጉ የምትይዝ
Qorobeenshi mirreedha	ጮጮዎቿ በየዓይነቱ ናቸው
Haannanshii mirreedha,	ብዙ ከብት የምታልብ ሀበታም ናት
Dhadhaanshii mirreedha	ቅቤ በየዓይነቱ የምታቀርብ
Caccabsaa tolfatti, cuukkoo	የጨጨብሳ፣ የጨኩ ባለሙያ
tolfatti	

¹³አቶ ጎኛ ሃለቆ ቃለመጠይቅ ሰኔ 30 ቀን 2006ዓ.ም፣ ዳዎ ወረዳ

በዚህ ለሴት በቀረበው ፉክራ ሟች በሕይወት ዘመኗ ለጎረቤቷ፣ ለዘመዶቿ መልካም እንደ ነበረች፣ ጥሩ ማህበራዊ ሕይወት እንዳሳለፈች፣ በተለያዩ የባህል ምግቦች ዝግጅት ባለሙያ እንደነበረች፣ በቁጠባ ማስተዳደሯ ነው። በፉክራው ቅቤና ወተት ሰፋ ያለ ፍች አላቸው። ይኸውም፡- በቤት ውስጥ ቅቤና ወተት የሚበዛው ሴትየዋ ብዙ የሚታለቡ ላሞች ስላሉዋት ብቻ አይደለም። የታለበው ወተት ሁል ጊዜ ለእሳት ፍጆታ ሳይውል የሚጠራቀምና የሚናጥ ከሆነ ወተቱም ቅቤውም በመጠን ሊጠቀስ ይችላል። ባጠቃላይ ሴትየዋ ለነገ የምትል ንብረቷን በዕቅድ የምታስተዳድር ከሆነ በተጠቀሰው መንገድ ጥምግሳላች። ቆጣቢ ሲባል ስስታም ማለት አይደለም አባካኝ አለመሆን ነው።

ሌላው የአለቃቀስ ዓይነት ስለሚች በአእምሮ እያሰላሰሉ ወይም የሚያለቅሰውን ሰው በመመልከት ጉዳዩን ከራስ ጉዳይ ጋር በማያያዝ ድምፅ ሳያወጡ ማልቀስ አለ። ይህን አለቃቀስ “*Ofirratti bohuu*” ይሉታል። ይህ የለቅሶ ዓይነት ለቀስተኞቹ በውስጣቸው የሚቸኑ ማንነት ለራሳቸው እየነገሩ (በውስጣቸው እያሰቡ) በእንባ የሚታጠቡበት ነው። ይህን አለቃቀስ የሚጠቀሙ ተዟዙሮ ማልቀስ የሚያፍሩ ናቸው።

የለቅሶው እድምተኛ በነዚህ ከላይ በተዘረዘሩት የአለቃቀስ አይነቶች ሀዘኑን፣ ፍቅሩን፣ ሲገልፅ ይቆይና እኩለ ቀን ላይ አስከሬን ከማስለቀሻው ቦታ ከዳስ ወጥቶ ለቀብር እንቅስቃሴ ይደረጋል። በዚህ መሃል ከሩቅ የመጡና ቀበረው በዚያው ይሄዳሉ ተብሎ የሚገመቱ ለቀስተኞች አስከሬን ከመነሳቱ በፊት ለመስተንግዶ በተዘጋጀ ቦታ ምግብ ቀርቦላቸው ይመገባሉ። አንዳንድ ቦታ ደግሞ የተዘጋጀው ምግብ በተክርስቲያን ተወስዶ ከቀብር በኋላ እዚያው እንዲስተናገዱ ይደረጋል።¹⁴

በአብዛኛዎቹ በተመለከትኳቸው ለቅሶዎች አስከሬኑ ሲነሳ ከአካባቢው እስኪርቅና ፍጥነት እስኪጨመር ለቀስተኞቹ ቀደም ሲል በተገለፁ የተለያዩ መንገዶች እያለቀሱ አስከሬኑን ያጅባሉ፤ አንዳንድ ቦታ ሟች የአርቶዶክስ እምነት ተከታይ ከሆነ/ች የእምነት አባቶች ተገኝተው የጉዞ ፍታትም ያደርጋሉ። አስከሬኑ ከቤተክርስቲያን በራፍ ሲደርስ ሦስት ጊዜ አሳልመው በተክርስቲያኑን ዞሮ ወደ ተዘጋጀው ጉድጓድ ወስደው ይቀብራሉ። በጥሮቴስታንት ክርስትና እምነት ተከታዮች ደግሞ የአፈንና የፉክራ አለቃቀስ እምብዛም አይከወንም። ወደ ለቅሶው የሚመጡት በተዘመዶች የእምነቱ ተከታይ ካልሆኑ ግን ባህላዊ የአለቃቀስ ዓይነቶቹን ይከወናሉ። በእምነቱ አባቶችም አስፈላጊው ፀሎት ከተደረገ በኋላ ግበዓተ መሬቱ ይፈፀማል።

በባህላዊው የለቅሶ አከዋወን መሠረት አስከሬኑ ከጉድጓዱ እንደ ገባ ለሟች የቅርብ ዘመድ የሆነና የጉድጓድ ቁፋሮውን ያሰገገመረው ሰው በእጁ ሦስት ጊዜ አፈር እየቆነጠረ ይረጫል። ሌላው ሰው በአካፋ አፈሩን ይመልስበታል። ሦስት ጊዜ ማድረጉ በባህሉ አንድን ነገር ለማረጋገጥ፣ ለማስረገጥ ወይም ትክክለኛ ነው ለማለት የሚጠቀሙበት ቁጥር ነው። ሽምግልና የሚቀመጡ ሰዎች ሶስት

¹⁴ ጎሮ ወንጌል አካባቢ የተከታተልኩት የአቶ ጎንፋ ኡርጂ ለቅሶ መስተንግዶ በቤተክርስቲያን ነበር።

እንዲሆኑ ይደረጋል። ምክንያቱም በአብላጫ ድምፅ ለመዳኘት፣ ምርቃት ሶስት ሰው ይመርቃል፤ ምርቃቱ የተሟላ መሆኑ የሚረጋገጥበት ነው¹⁵።

የሚች ግባ መሬት ሲፈፀም ሁሉም በዋይታ ሀዘኑን ይገልጻል። በዋይታና ጩሀት መሃል “Addaanbaane egaa, situ bolltti hafa, boollatu siin malaa? Itti nafudhukaa...” - “ተለያየን እንግዲህ፣ አንተ/አንቺ ነህ/ነሽ ጉድጓድ የምትቀረው/የምትቀረው፣ ጉድጓድ ነው የሚገባህ/የሚገባሽ? ውሰደኛ/ ውሰጅኛ...” የሚሉ ቃላት ይደመጣሉ።

3.2 ድህረ- ቀብር ክዋኔዎች

የቀብሩ ሥነሥርዓት ከተጠናቀቀ በኋላ የሃይማኖት አባቶች በቤተክርስቲያን ቅጥር ግቢ የፀሎትና የማፅናኛ መልእክት ያስተላልፋሉ። ከሚች ቤተሰብም ታለቅ የሆነ ሰው ስለሚች ማንነት ገልጾ፣ በቀብሩ ላይ የተገኘውን ዘመድ አዝማድና አገልግሎት ሲሰጥ የቆየውን ጎረቤትና እድርተኛ ያመሰግናል፣ ይመርቃል።

ከቤተክርስቲያኑ የማሳረጊያና የማሰናበቻ ሥርዓት በማስከተል ስለሚች ማንነት መግለፅ ሲባል የሚችን የህይወት ዘመን ውሎና ተግባር ለለቅሶው እድምተኞች በይፋ መንገር፣ ማሳወቅ ነው። ልክ በከተሞች የሚች የህይወት ታሪክ በንባብ እንደሚቀርበው የሚች የሕይወት ታሪክ በቃል ይነገራል። ከምርቃቱ አስቀድሞ ሚች እንዲህ ነበረ/ነበረች እየተባለ ይተረካል። የ90 ዓመት የዕድሜ ባለፀጋ የነበሩት የአቶ ጉርሜሳ ቀብር በተፈፀመ ጊዜ ከቤተሰብ መካከል በዕድሜ ታለቅ የሆኑ ዘመድ የሚችን የሕይወት ታሪክ ወይም መልካም ተግባራት እንደሚከተለው ተርከው መቀዋል።

Abbaan keenya nama gaariidha. Namaaf tola, namni rakkadhe jennaan, firri xuqmmaan ciisee hinbulu. Horii namaaf kennee hinfudhatu. Beekadha, hinbarsiifate, hinfuusise, hinheerumsise. Baddaa gammoojjitti fira nuutolche. Hunda keessummessee gaggeessa. Abbaa qawwee abbaa minishiriiti. Nuti ilmaan haadha sadiiti. Har’a garuu ilmaan haadha sadii hintaane .Abbaan keenya adaraa ijoollee koo garaa baldhadhaa waliitola. Walitti himmufatiina tokko yoodabe wajjin hin dabiinaa jedha. Akknatti nuguddifatni.Egaa namni dhalatee du’a hin oolu waggansaani xinnaa miti har’a waggaa 90 omtuu itti hin hafne.-

¹⁵ አቶ ተሾመ ዘውዴ ቃለመጠይቅ ሰኔ 26 ቀን 2006 ዓ.ም ወንጌጌ ወረዳ።

አባታችን ጥሩ ሰው ናቸው፤ ደግ ናቸው፤ ሰው ቸገረኝ ካለ፤ ዘመድ ከተነካ ተኝቶ አያድርም፤ ለሰው አበድሮ መልሶ አይወስድም፤ አዋቂ ነው ልጆቹን አስተምሯል፤ ድሯል፤ ከደጋ ከቆላ ዘመድ አበጅቶልናል፤ ሁሉንም አስተናግዶ ይሸኛል። እኛ የሶስት እናት ልጆች ነን፤ ዛሬ ግን እንደ ሦስት እናት ልጆች አይደለንም። አባታችን ተቻቻሉ፤ አትቀያየሙ፤ አንዱ ቢጣመም አትከተሉት ይላል። እንዲህ እንደ አንድ እናት ልጆች አሳደጉን። አባታችን ጀግና ናቸው፤ ባለጠመንኛ፤ ባለምንሸር ናቸው። ታዲያ ምን ይደረጋል ፤ ሰው ተወልዶ መሞቱ አይቀርም አባታችን ምንም አልቀረባቸውም። የዘጠና ዓመት የዕድሜ ባለፀጋ ናቸው።

በማለት የአባታቸውን የህይወት ታሪክ ከገለፁ በኋላ በቀብሩ ላይ የተገኘውን ዘመድ አዝማድ፣ ጎረቤትና የእድር አባላት አንደሚከተለው መረቁ ።

Firti mana nagaatii baate
mana nagaatti gali!
Cufaa banaatti gamadi!
Gadda keessa hintaa' iin

Siribaafi mootummaa keessa
taa' i...

Baataan kee hingufatiin,
Jabbii buraaqxutti gali,

Alangaan siharkaa hin bu' iin

Eebbisee eebbi sittaaqabtu
Isaa jannata nuyii sARBii haa
kennuu

Warri moodii harka ittin
hojjattan kanaa

Foona jabbii ittin ijaarradhaa
Gateettii ittiin nuubattan
kanatti

Kumal uffadhaa

Nagaa hargadhaa,

Qe'ee badhaadheetti galaa

በሰላም ከቤትህ የወጣህ ዘመድ
ሁሉ በሰላም ይመልስህ፤

በተዘጋውም በተከፈተውም ደስ
ይበልህ፤

ሀዘን አይድረስብህ፤

በደስታ እና በተድላ ውስጥ ኑር

ፈረስህ አይደናቀፍ፤

ከሚፈነድቁ ጥጆች/ልጆች ዘንድ
ግባ

አለንጊያህ/ስልጣንህ ከእጅህ
አይወጣ

እመርቃለሁ ምርቃቱ ካንተ ይሁን፤
ለእርሱ ነፍስ ገነት ለእኛ ብርታቱን

ይስጥ

የእድር አባላት ይህን ሥራ
በሠራችሁበት እጅ

የጥጆች ማደሪያ በረት ሥሩ

አስክሬን በተሸከመችሁበት
ትክኻችሁ

ኩታ ደርቡ

ሰላም ይስጣችሁ

ወደ በለፀገ(መልካም ነገር
የሞላበት) ቀዬ ግቡ

ከምርቃቱ¹⁶ በኋላ “Ollaa qabaa, moodii qaba wajjin gallee buna qammasna” ሚች ጎረቤት እድር አለው አብረን ገብተን ቡና እንቅመስ¹⁷ የሚል መልዕክት በማስተላለፍ ለቀስተኛውን ወደ ቤት ይጋብዛሉ።

ከቀብር ሥርዓት በኋላ ዘመድ ሲመረቅ፣ “Akka nugonfitanii dhufitanitti manaan nugahaati buna moodiin nuu qophesse waliin dhugnaa”- “አጅባችሁን እንደመጣችሁ አጅባችሁ እቤት አድርሱንና እድራችን ያዘጋጀልንን ቡና አብረን እንቅመስ” የሚለውን መልእክት መሰረት አድርጎ አብሮ ቤት የሚሄድ አለ፤ ይርቀኛል ብሎ መጀመሪያ ላይ ተስተናግዶ ከምርቃቱ በኋላ የቀብር ሥነሥርዓት በተፈፀመበት ቦታ የሚሰናበትም አለ። ሁሉም ሰው ሲሰናበት “እንግዳ አስተናግዱበት” በሚል ስሜት ገንዘብ ይሰጣል። ይህ ገንዘብ እንደ ሰጪው አቅም ትልቅ ትንሽ ሊሆን ይችላል። ዋና ቁምነገሩ ችግሩ የጋራ መሆኑን ለመግለፅና መተጋገዝን ለማመልከት የሚደረግ ነው። ገንዘቡን ሰጥተው “Jabaadha! gaddi sinitti hindeebi’iin” ይላሉ። ትርጉሙ በርቱ/ብርታቱን/ፅናቱን ይስጣችሁ ሀዘን አይመለስባችሁ የሚል ነው። ይህ ዓይነቱ ማፅናኛ እንደሚቻል ዕድሜና አሟሟት ሁኔታ ይለያያል። የሞተው/የሞተችው ህፃን ከሆነ/ች፣ “jabaadhaa kan guddatu siniif haakennuu” ይባላል። ትርጉሙ “ያፅናችሁ፣ የሚያድገውን ይስጣችሁ” በማለት መልካም ይመኛሉ ወይም ይመርቃሉ።

ሀዘንተኞቹ ቤት እንደ ደረሱ የአካባቢው አዛውንት ቆሞ፣ በጮጮ ከዳን ውሃ ብቅል ተጨምሮበት እንዲቀርብ አድርጎ “Duuti sitti hindeebi’iin sarbaayi sarbaayi sarbaayi-qabbanaayi” /ሞት አይመለስብህ ቀዝቀዝ በል ብሎ ሀዘንተኞቹ ዓይናቸውን ፊታቸውን እንዲታጠቡበት ያደርጋል፤ ውሃውም “Bishaan sarbii” ይባላል። የማረጋገያ /የማቀዝቀዣ ወይም የሀዘን ማብረጃ ውሃ ማለት ነው። ሀዘንተኛው ብሻን ሰርቦ ሳይታጠብ ቡና አይቀምስም። ሀዘንተኞች ቢሻን ሰርቦ ቀርቦላቸው እጃቸውን ታጥቦው ፊታቸውን “Waaqi ati sarbii nuu godhi” እያሉ ያብሳሉ። ትርጉሙ እግዚአብሔር አንተ አብርድልን ማለት ነው¹⁸።

የመስተንግዶው ዓይነትና ደረጃ እንደ ሚቹና ቤተሰቡ አቅም የተለያየ ይሆናል። ሚች የእድሜ ባለፀጋና በኑሮም የተሻለ ደረጃ ላይ ከሆኑ፣ ካላቸው ከብት አንዱ ወይም ከውጭ ተገዝቶ ይታረዳል፤ እህል ከጎተራ ወጥቶ ወይም ተሽምቶ፣ ተፈጭቶ በቂ ምግብ ይዘጋጅና ለቀብር

¹⁶ ይህ ዓይነቱ ሥርዓት ሚች እራሱን አጥፍቶ ከሞተ አይከወንም ። የቀብሩ ሥነሥርዓት እንደተፈፀመ ለቀስተኛው ተስተናግዶ ይሰናበታል። ይህንን ዓይነት ሁኔታ የተመለከተው በጥናቱ አካባቢ አንድ የቤተሰብ አባል የሆኑ ሰው እናት ሞተውባቸው ቀብራቸው ላይ ተገኝቼ ከቀብር በኋላ ስለ ሚች የህይወት ታሪክ ምንም ሳይነገር ምርቃትም ሳይሰጥ ቀባሪው በመበተኑ አዲስ ሆኖብኝ (ሌሎች ቀብሮች ላይ ተገኝቼ ስመለከት በሁሉም ላይ ተከውኗል በቃለመጠቁም ተነግሮኛል) ስጠየቅ እረሳቸውን በስቅላት ስላጠፉ በባህሉ እነዲህ አይመረቅም አሉኝ።
¹⁷ አቶ በዳዳ ሆርሴ ከወሊሶ ወረዳ፣ አቶ ዳበሳ አባመልካ ከወንጌል ወረዳ ቃለመጠየቅ ባደረገሁ ጊዜ ስለቀበር ላይ ምርቃት የገለፁልኝም ይዘቱ ከላይ ከቀረበው ጋር ተመሳሳይ ነው።
¹⁸ አቶ በቀለ ፋረጋሳ ቃለመጠየቅ ሰኔ 30 ቀን 2006 ከደዎ እና አቶ ዳበሳ አባመልካ ቃለመጠየቅ ሰኔ 26 ቀን 2006፣ ወንጌል ወረዳ።

የመጣው ሰው በደንብ ይስተናገዳል። ሟች ከብት የሌለው ቢሆን እርዱና አረቄው ቢቀር በእድሩ አማካይነት ቀባሪን ምግብ አብልቶ ቡና አጠጥቶ መሸኘት የግድ ነው ።

ሰው ሞቶ ቀብሩ ከተፈጸመና ቀባሪ እንግዳ ከተሸኘ በኋላ ሞዲ የሚባለው ዕድር የዕለት ተግባሩን ያጠናቅቃል። ጎሎቤ የሚባለው ዕድር ተተክቶ እስከ ሀዘን ማብቂያ ድረስ እንግዳ የማስተናገድና ለሀዘንተኞች አገልግሎት የመስጠት ሥራውን ይቀጥላል። ምግብ የሚያዘጋጅ፣ ውሃ የሚቀዳ፣ እንጨት የሚያቀርብ፣ ቡና የሚያፈላ፣ ለለቅሶ ከሚመጣው እንግዳ ፈረስ፣ በትር የሚቀበልና የሚያስተናግደው ተመድቦ በንቃት ይሰራል። ሀዘን ላይ የሚቆየው ከሦስት እስከ ሰባት ቀን ነው። እስከ ሦስተኛው ቀን ድረስ ለለቅሶ የሚመጡ ሰዎች እንዲያርፉበት በቀብሩ ዕለት ከአጥር ውጭ በር ላይ የተደረደሩ ወንበሮች ይቆያሉ። ሀዘንተኞቹም እዚያው ሆነው፣ እያለቀሰ የሚመጣውን እንግዳ አብረው አልቅሰው ይቀበላሉ። ቤተሰብና የቅርብ ዘመድ ሆነ በአካባቢው የሚገኝ ሁሉ ከሀዘን እስከሚነሱ ድረስ አጅቦው እዚያው ይቆያሉ።

ከሦስተኛው ቀን ጀምሮ እስከ ሰባተኛው ቀን “Sirna Iddoo ka’uu” (ከሀዘን ቦታ መነሳት) የሚባል ሥርዓት ይከናወናል። ሦስተኛው ቀን ከቦታው መነሳት ሳይሆን መጀመሪያ ከተቀመጡበት ትንሽ ፈቀቅ ተብሎ አስከ ሰባተኛው ቀን ይቆያል። ፈቀቅ ማለት ከአጥር ውጭ የነበሩትን ወንበሮች ወደ ግቢ ገብተው ከቤት ደጃፍ ላይ መደርደርና አልቃሽ እንግዳን መቀበል ነው። ከሀዘኑ ቦታ ፈቀቅ ካሉ በኋላ እያለቀሰ የሚመጣን ሰው “Qabbaneeffanneerraa dhiisaa” – “ሀዘናችንን አብርደናል ቢቃ” ብለው ያስቆማሉ።

በወንጌል አካባቢ በሦስተኛ ቀን ሰባት ቢጠሌ የጤፍ ቂጣዎች ይጋገራሉ። የታለበ ትኩሱ ወተት ይቀርባል (ከቤት ባይኖር እንኳ ከጎረቤት ይጠየቃል)፣ ጫፉ ያልተቆረጠ ስርዶ ሣር ተነቅሎ ይቀርባል፣ ጫፉ የተቆረጠ ከሆነ ጎዶሎ ስለሆነ መመረቂያ አይሆንም። ቡና ይፈላል። በሀዘኑ ላይ ያለ ቤተሰብና ቤተዘመድ ሁሉ ተሰብስቦ ክብ ሠርቶ ይቀመጣል። በተሰበሰቡት ሀዘንተኞች መሃል የተጋሩት ቢጠሌ ቂጣዎች፣ ትኩሱ ወተትና ስርዶ ሣር ይደረጋል። Guulaa/Abbaa gadaa፣ ከቤተሰቡ ታላቅ የሆነ ሰው ተነስቶ ቆሞ ይመርቃል “Warra kanaaf duuti daari haat’u” - “ለነዚህ ቤተሰቦች ሞት ዳር ሁን” በማለት ይመርቃል። ሞት አትመለስባቸው፣ የሀዘን መጨረሻ ይሁንላቸው ማለት ነው። ከዚህ በመቀጠል ክብ ስርተው የተቀመጡት አንድ ባንድ ሣርን ወተቱ ውስጥ በግራ እጃቸው እየነከሩ “Duuti daarii ta’i,duuti daarii ta’i,duuti daarii ta’i - ሞት ዳር ሁን” በማለት አንድ ሰው ሦስት ጊዜ ሣርን ከወተቱ እየነከረ ወደ መሬት እያፈሰሰ ሞትን እየረገመ ተራው ለሁሉም ይደርሳል። ፍችው ሞት የመጨረሻ ይሁን ማለት ነው። በመጨረሻ የተረፈውን ወተት በየእጃቸው ጨምረው ያለቀሱበት ዓይናቸውን አባብሰው፣ ቂጣዎቹም ተቆራርሰው እንዲቃመሷቸው ይደረጋል። ዋናዋ ሀዘንተኛ በተለይ ልጅ እግር የሆነችንና ባል ወይም ልጅ የሞተባትን “Qabbanaayyi” (ቀዝቀዝ ባይ) እያሉ ቂቤ ይቀቧታል። ቅቤ የሚቀቧትም ሀዘኑ እንዳይከር ነው። ከከረረ ሌላ ሀዘን ይጨምራል ወይ እርሷንም ይደግማል፤ የሞተባት ልጅ ከሆነ ደግሞ ትደነግጥና መኻን ትሆናለች ተብሎ በመፍራት ነው። በመጨረሻ ሁሉም በአንድነት “ሞት ዳር ሁን” ብለው ይነሳሉ።

ቅቤ፣ ወተት እና ውሃ የሀዘን ማብረጃ፣ የሰላም፣ የደስታ ምልክት ነው። በሀዘን ክዋኔ፣ ከቀብር ሲመለሱ በመጀመሪያ ቢሻን ሰርቢ ብለው በሰየሙት ውሃ ሀዘናቸውን ያበርዳሉ። ከሀዘን በመነሻ እለት በውሃና በወተት “ሞት ዳር ሁን አትመለስ” ብለው ይሸኙበታል። በመጨረሻም ሀዘን እንዳይከር፣ እንዳይደገም ሀዘንተኛን ቅቤ ይቀባሉ። እነዚህ የሀዘን ማብረጃዎች ደረጃ በደረጃ አገልግሎት የሚሰጡ ተምሳሌታዊ ቁሶች ናቸው።

በዳዎ ወረዳ ደግሞ ከሀዘን በሚነሱ ቀን ጉላ/አባገዳ ወይም ሽማግሌ (ሥርዓቱን አስፈጻሚ አባት) መጥቶ፤ ሁለት ቂጣ ይጋገራል። የሞተው ወንድ ከሆነ አንዱን ቂጣ ለወንድ ውሻ፣ የሞተችው ሴት ከሆነች ደግሞ ለሴት ውሻ ይሰጣል፤ ውሃም በሁለት ዕቃ ይቀርባል። በአንደኛው ዕቃ ውስጥ ካለው ውሃ በሣር እየነከሩ ዓይናቸውን ይታጠባሉ። “Lammata simboochisiin” (ሁለተኛ አያስለቅስህ/ሽ) እየተባለ፣ በሁለተኛው ዕቃ የቀረበውን ውሃ በግራ እግሩ ረጭቶ (አባገዳው) “Duuti badi, lammata asitti hinñdeebi’iin” (ሞት ጥፋ! ሁለተኛ እዚህ እንዳትመለስ) ይላል። ውሃውን በግራ እግር መድፋት ሞትን ግራ ሁን፣ እንደ ውሃ ፈሰህ ቅር፣ አትመለስ ማለት ነው። አንዳንድ ቦታ ላይ በእግር የሚደፋውን ውሃ ትንባሆ የተጨሰበት Bishaan Gaayyaa - የጋያ ውሃ የሚያደርጉ አሉ። እንደ ትንባሆው ውሃ ግማ/ተጠላ/ተወጠዘ ብለው ሞትን ይረግማሉ። ፡ ከዚያ በኋላ ሦስት ቦታ ላይ ቁጥጥ ቁጥጥ ብለው ተቀምጠው መጀመሪያ ወደ ነርብት ቦታ ተመልሰው ይቀመጣሉ። ይህ ደግሞ ሀዘኑ አብቅቶ ወደ መደበኛ የዕለት ተዕለት ኑሮአቸው መመለሳቸውን ለማመልከት የሚደረግ ነው። ሁለተኛው ቂጣ ተቆራርሶ እዚያ ለነበሩት ሁሉ እንዲዳረስ ተደርጎ ይበላሉ። ከዚህ በኋላ ከሀዘን ተነስተዋል የትም መሄድ፣ ሥራቸውን መስራት ይችላሉ።¹⁹

በወሊሶ ወረዳም²⁰ እንዲሁ በሦስተኛው ቀን ሀዘንተኞቹ ከነበሩበት ውጭ አጥር በር አካባቢ ፈቀቅ ብለው “Biddeena Nagaa tolfatanii” (የሰላም እንጀራ) የተባለ ጋግረው በልተው፣ ቡና አፍልተው ጠጥተው ከሀዘን ይነሳሉ ። በዚህ ሥርዓት ላይ የሚከተለው ተግባር ይከወናል።

Awwaalanii torbanitti biddeena nagaa tolfatanii buna danfifatanii eebbisu, Yawaaqi nagaa nuugodhi,nagaa ta’aa,kan du’e hingalu,walii obsaa,warri jiraattan waliin jiraadhaa,waliin nyaadhaa kunoo kanuma arginu kana akkanumatti badu,boru haadhufuu iftaan haadhufuu wanti beekamu hinjiru,waljaaldhaa,jaalala sinii haakennu,si’achi sintu dhaqa malee kan du’e hingalu.Uffata gurracha kana hin uffatiinaa yoo dhiisan rabbis namaa dhiisa jedhanii eebbisanii akka qabbana’u godhu.፡ -ቀብሩ በተፈፀመ በሦስተኛው ቀን የሰላም

¹⁹ አቶ በቀለ ፋፋ ቃለመጠይቅ ሰኔ 26 ቀን 2006 ዓ.ም ዳዎ ወረዳ ።
²⁰ አቶ በዳዳ ሆርሴ ፣ ቃለመጠይቅ ሰኔ 20 ቀን 2006 ዓ.ም ወሊሶ ወረዳ

እንጆራ ጋጣረው ቡና አፍልተው ይመረቃል እግዚአብሔር ሰላም አድርግልን፤ ሰላም ሁኑ፤ የሞተ ሰው አይመለስም/አይገባም፤ ተፅናኑ፤ በህይወት ያላችሁ አብራችሁ ኑሩ፤ አብራችሁ ብሉ፤ ይኸው የምናየው ነው ሞት ነገ ይምጣ ተነገውዲያ ይምጣ የሚታወቅ ነገር የለም። ተዋደዱ ፍቅር ይስጣችሁ። ከዚህ በኋላ እናንተ ትሄዱ እንደ ሆነ እንጂ የሞተ አይመለስም። ይህን ጥቁር ልብስም አትልበሱ፤ ከተዉ/ከቀዘቀዘ አምላክም ይምራል።

ብለው መርቀው ሀዘኑ እንዲበርድ ያደርጋሉ። ሰው ሲሞት የቤተሰብ አባላት ሁሉ ጥቁር ልብስ፤ የነበረን ጥቁር ወይም ሰማያዊ ቀለም በመንከር፤ ወንዶች ጥቁር ጥለት (ቱቢት) የተመታበት ነጠላ በመልበስ፤ ኮታቸው ላይም ጥቁር ጥለት(ቱቢት) አስፍተው ጥቁር ኮፊያ እራሳቸው ላይ አድርገው ጸማቸውን ባለመላጩት ሀዘንተኛነታቸውን ይገልጻሉ። ሴቶችም እንዲሁ ጥቁር ልብስ አስፍተው፤ ያለቸውን ቀለም ነክረው ወይም ጥቁር ጥለት (ቱቢት) አስመትተውበት፤ ፀጉራቸውን ተላጭተው ወይም በጥቁር ሻሽ አስረው ቅባትና ቅቤ ከመቀባት ታቅበው በሀዘን ላይ ይቆያሉ። ይህን የሀዘን ልብስ ለብሰው የሚቆዩበትን ጊዜ የሚችሉ የሀዘንተኞቹ የሥጋ ዝምድና ቅርበት እና የመዋደድ ደረጃ ይወስነዋል። ሦስት ወር፤ ስድስት ወር የሀዘን ልብስ የሚለብሱ አሉ። ሶስትና ስድስት ወር በባህሉ የወቅትና የእኩል ዓመት መለኪያ ነው። ስለዚህ በትንሹ እሩብ ዓመት ማዘን የተለመደ መሆኑን ለመግለፅ የሚጠቀሙበት ነው። የሀዘን ቆይታው እንደየሰው ባህሪም ይለያያል፤ የሚያከሩ በተለይ ሴቶች ባልና የደረሰ/የደረሰች ልጅ የሞተባቸው ዓመትና ከዚያም በላይ የሚቆዩና አባቶች ተቆጥተው የሚያስጥሏቸው አሉ። “ድሮ ድሮማ በሀዘን ጊዜ ሰውነታቸውን የማይታጠቡ፤ ጥፍራቸውን የማይቆርጡ ነበሩ፤ አሁን ቀለል ብሏል መተዛዘኑም ይህን ያህል አይደለም በተለይ በተለያዩ እምነቶች መስፋፋት ምክንያት ባህላዊ የለቅሶ ሥርዓት ከዋኔዎች እየተተዉ፤ አዘቅዝቆ መልበስ አንኳ እየቀረ ነው።”²¹ አለመታጠቡ ጥፍር አለመቁረጡ እራስን በመጣልና በማጎሳቆል ምን ያህል ሀዘን እንደተሰማቸው ለማሳየት፤ እንዲሁም ማማር ከሚች ጋር ቀረ ለማለት የሚያደርጉት ነበር።

የሀዘን አደጋ ያጋጠመው ቤተሰብ ሚችን የሚያስታውስባቸው ሥርዓቶች አሉ። አንዱ በመንፈስ ሚችን በማሰብ የሚበላና የሚጠጣ አዘጋጅቶ ምርቃት የሚሰጥበት *Hordaa Buqqisii* የተባለ ሥርዓት ይከውናል። ሆረዳ ቡቂሲ ጥሬ ትርጉሙ መቆፈሪያ ነቀላ ማለት ነው። ሚች ከተቀበረበት ዕለት ጀምሮ የሆርዳ ቡቂሲ ሥርዓት እስከሚከወንበት ድረስ በመቆፈሪያ ተወግቶ እንዳለ ስለሚታሰብ ሥርዓቱ ተከውኖ የሚች መንፈስ አያት ቅድመ አያቶቹ እንዲደመር ይደረጋል ።

ሌላው የሚች ማስታወሻ በባህሉ ሰው ሲሞት በቀብሩ ላይ ምልክት (ሃውልት፣ ቤት በመሥራት ወይም የተለያዩ ተክሎች እንዲበቅሉ) በማድረግ የቀብር ቦታው እንዳይረሳ ሚቹም እንዲታወስ ይደረጋል።

ለሚች ማስታወሻ የሚሆን ነገር ማቆምና ሰፊ ዝግጅት ማድረግ እንደ ቤተሰቡ አቅም ይለያያል። አቅም ያለው እንደ ከተማው ሃውልት አሰርቶ ያስታውስበታል። አልችልም ያለው ደግሞ በቀብሩ

²¹ አቶ በዳዳ ሆርሴ ቃለመጠይቅ ሰኔ 20 ቀን 2004 ወሊሶ ወረዳ፣ አቶ አስፋው ቃለመጠይቅ ሰኔ 20 ቀን 2004 ዓ.ም ወሊሶ ወረዳ፣ አቶ ዳበሳ አባመልካ ቃለመጠይቅ ሰኔ 26 ቀን 2004 ወንጩ ወረዳ ።

ላይ አነስተኛ ቤት ያሰራባቸዋል። በዚህ አጋጣሚ ቀሪ የቤተሰብ አባል ወደፊት ሲሞት እንዲቀበርበት ብሎ ሰፋ አድርጎ የሚሰራም ይኖራል። ለዚህም የሚሆን የለኝም ያለ ቀብሩ በተፈፀመ በወሩ በቀብሩ ላይ ለምልሞ የሚቆይ ተክል ይተክላል። ከብትም ታርዶ፣ ጠላ ተጠምቆ፣ ዘመድና ጎረቤት ተጠርቶ አረዳ ቡቁሲ የሚባለው (የማስታወሻ ሥነሥርዓት) ይፈፀማል።

በየዓመቱ በቤት ባህላዊ ምግብ(ዳቦ)ና መጠጥ (Farsoo Oromoo) አዘጋጅተው ጎረቤት ጠርተው Saqdada baasu- ተዝካር በማውጣት፣ ቀንን በማሰብ ያከብራሉ። አፈፃፀሙ፡- “Guulli dhaabbatee Jennanni abbaa/haadha kootii irraa gadeen sitiksaajalaa olee natikisi, sa’a naaqajeelchi, nama naaqajeelchi waan hundaa naaqajeelch jechisisee eebbisa- ትርጉሙ ሥርዓቱ የተዘጋጀበት ቤት፣ "ጉላ (አባገዳ) ተጠርቶ መጥቶ ተዝካር የሚያወጣውን ሰው ‘የአባቴ/እናቴ መንፈስ ወደ ታች እጠብቅሃለሁ ከታች ወደላይ ጠብቀኝ፣ ከብቱን አስተካክልኛኝ፣ ሰውንም አስተካክልኛኝ፣ ሁሉንም ነገር አስተካክልኛኝ በል” ብሎ እንዲመረቅ ያደርጋል። ከላይ ወደ ታች እጠብቅሃለሁ አንተ ከታች ወደላይ ጠብቀኝ የሚለው አባባል የሞተ ሰው መንፈስ ከምድር በታች እንደሆነ፣ በህይወት ያለው ደግሞ ከምድር ላይ ሆኖ እንደሚጠባበቁ ስለሚታሰብ ከታች ወደ ላይ ጠብቀኝ ይላል። በእንዲህ መልኩ ከተመረቀ በኋላ ዳቦው ተቆራርሶ ጠላው ቀርቦ በሥርዓቱ ላይ ለተገኘ ሁሉ ተሰጥቶ በልተው ጠጥተው “Akknumatti waggaa waggaaadhaan abbaa kee/hadhakee si haa yaadachiisu ayyanni abbaa kee/haadha kee si haatikisu እንዲሁ በየዓመቱ አበትህን/እናትህን አስታዋሽ ያድርግህ የአባትህ/እናትህ መንፈስ ይጠብቅህ” ብለው መርቀው ይሰናበታሉ።²² ይህ በየዓመቱ የሚዘጋጀው የወላጆች ማስታወሻ ሥርዓት “Saquadada Basuu” ይባላል። የሟች ልጆች በህይወት እስካሉበት ጊዜ ድረስ በየዓመቱ ይከበራል። ይህ ድርጊት ልጅ እስካለ የሚቀጥል ሲሆን የሞተ ስለማይመለስ እንደ ማስታወሻ ተጠቅመው ሟችን የሚያስበበት ነው። የአካባቢው ኦሮሞ “Tjibbaanni du’aa saquadada baasuudha” ይላል። ማለትም የሞት መጨረሻው የማስታወሻውን ሥርዓት መከወን ነው/ተዝካር ማውጣት ነው። ከዚህም ሌላ በአካባቢው በኦሮሞዎች ክርስትና ሃይማኖት ደንብ መሰረት ከአርባ ቀን መታሰቢያ ጀምረው ሙት ዓመት የማውጣት ሥርዓት የሚከተሉ በብዛት እንዳሉ መረጃዎቹ ያረጋግጣሉ።

ቀደም ሲል በባህሉ ንብረት የሚያስተዳድር አባት/ አባወራ ሲሞት ወንድምየው በውርስ (ጋብቻ ፈፅሞ) ልጆቹና ንብረቱ ለባዕድ ሳይጋለጡ ማስተዳደር አለበት የሚል አመለካከት ነበር። መረጃዎቹ እንደሚያሳዩት ይህን አሰራርና አመለካከት ማስቀጠል የሚፈልጉ አልፎ አልፎ ቢኖሩም በአሁኑ ጊዜ ተግባራዊ እየተደረጉ ያሉ ህጎች ንብረቱን ልጆችና ሚስት እንዲከፋፈሉ ስለሚያዙ በዚያ መሠረት ይሠራል።

²² አቶ ዳበሳ አባመልካ፣ ቃለመጠይቅ ሰኔ 26ቀን 2004ዓ.ም ወንጌል ወረዳ

የንብረት አከፋፈሉ ቤተሰባዊ ሽማግሌ ተቀምጦ በባህላዊ ህግ መሠረት ታላቅ ወንድ ልጅ የአባቱ ወንበር፣ ኮርቻ እና ጦር የመሳሰሉትን ሌላው ሳይጋራው እንዲወስድና የቀረውን ንብረት በሙሉ እኩል እንዲከፋፈሉ ያደርጋል። ይህ ንብረት የማካፈሉ ሥርዓት ድሮ ለወንዶች ብቻ ነበር። በአሁኑ ጊዜ ግን አግብተው በትዳር ያሉ ሴቶች ሳይቀሩ ከወንዶች እኩል የአባታቸውን ንብረት እንደሚካፈሉ መረጃዎቹ ያረጋግጣሉ።

ከንብረት መከፋፈል አስቀድሞ መታየት ያለበት ጉዳይ የሞት አደጋ የደረሰበት ማነው? የሚለው ነው። ሞቱ የደረሰው በቤተሰብ መሪ ወይም ጧሪ ላይ ከሆነ ለቀሪው ቤተሰብ የመተዳደሪያ ችግር ያጋጥመዋል። በተለይ የደረሰ ወንድ ልጅ የሌለበት ቤተሰብ ችግራቸው እጥፍ ድርብ ይሆናል። ጠምዶ የሚያርስ፣ አጭዶ የሚከምር፣ የሚወቃ ያስፈልጋል። ለማሰራት ገንዘብ ወይም እገዛ የሚያደርግ የቅርብ ሰው ያስፈልጋል። ከቤት ውጭ ያለ የአደባባይ ጉዳይም በባህሉ የወንድ ተሳትፎ የሚፈልግ ይሆንና የሚችን ቤተሰብ ጥገኛ፣ ችግረኛና ከማህበራዊ ኑሮ የራቀ የሚያደርግ ይሆናል።

ያልደረሱ ልጆች ያሉዋት እናት ብትሞትም እንዲሁ ለአባወራው አስቸጋሪ ይሆናል። ልጅ ማሳደግ፣ አብስሎ ማቅረቡ የሴቷ ድርሻ በሆነበት ባህል የቤተሰቡ እጣፈንታ መበተን ይሆናል። አንዳንድ በቅርብ የተመለከትኳቸው ለቅሶዎች እናቶች የሞቱበት ሲለቀስ “ልጆችሽን ለማን አደራ ሰጠሽ፣ ቤትሽ ተዘጋ” የሚሉ ናቸው። “ህፃናት ልጆች ነበሯት ሰውየው ብቻውን ምን ያደርጋል እህቶች ተከፋፈሉ” እየተባሉ የሚተላለፉ ሀሳቦች በየሀዘን ቤቱ ሲተረክ ለቅሶ ቤት በመታደም ማዳመጥ ተችሏል።

እንዲህ አይነት አደጋ ያጋጠመው ቤተሰብ ውስጥ በእገዛ ወይም በቅጥር አብራ የምትኖር ሌላ ተንከባካቢ ሴት ከሌለች ከመከፋፈል የተሻለ አፋጣኝ መፍትሔ ላይኖር ይችላል። “Akka aadaatti duri falli jiraayyu amma rakkoodha nama ijoollee,dadhabaa namagargaaru jiraachuu baannaan filannoon maatiin walgargaaruudha.Dubartii biraa fuudhuuf battalatti waan ta’u miti.”²³ እንደባህሉ ጥንት መፍትሔ ነበር፤አሁን እርሱ ችግር ነው። አጋዥ ከሌለ ደግሞ ቤተሰብ ከመተጋገዝ ሌላ ምርጫ የለም፤ ሚስት ያግባ ቢባል ሌላ ችግር መጨመር ሊሆን ይችላል፤ ጊዜም ይፈልጋል። በአጭር ጊዜ ውስጥ ማግባት ባህሉም አይፈቅድም ።

በአጠቃላይ ሥርዓተ ቀብር ከህይወት ሽግግር ዑደት የመጨረሻው ሲሆን Van Gennp(1960) የህይወት ዑደቶችን በገለፀባቸው የመለየት፣ የሽግግር እና የመቀላቀል የሥርዓት ደረጃዎች ይፈፀሙበታል። በዚህ ንዑስ ርዕስ ሥር የቀረቡት የሞትና የሀዘን ሥርዓቶች መረጃዎች እንደሚያመለክቱት አንድ ሰው በጠና ታሞ አልጋላይ ከዋለ ጊዜ ጀምሮ ለየት ተብሎ ይታያል። ታሞ ሰርቶ መግባት ሲያቅተው፣ ለምግቡ፣ ለጤናው እንክብካቤ ከሰው እጅ መጠበቅ ሲጀምር ከጤናማዎቹ ይለያል። በህይወት ባሉ ጤናማ እና በሞቱት መካከል ሆኖ በፀሎት፣ በህክምና እጣ

²³ አቶ ዳበሳ አባመልካ፣ ቃለመጠይቅ፣ ሰኔ 26ቀን 2004ዓ.ም፣ ወንጌጢ ወረዳ።

ፈንታውን እየጠበቀ ከዳነ ወደቀድሞው ህይወቱ ይመለሳል። ብሶበት ከሞተ ደግሞ ህይወት ካላቸው ተለይቶ ሙት/ባድን ይሆናል። ታሞ እንክብካቤ ሲደረግለት ቆይቶ ሲሞት ሁለት ዓይነት የመለየት ደረጃዎችን ያልፋል ማለት ነው። የሚችሉ ቤተሰቦችም ከመደበኛ ውሎአቸው ተለይተው ቤት ይውላሉ፤ በስሜት ደግሞ ሀዘንተኛ ይሆናሉ። ይህንን ከተገለጹት የለቅሶ ሥርዓቶች ጋር አያይዘን ብንመለከት ታማሚው ሰው ፀንቶበት ነፍስ ከሥጋው ስትለይ ለማስተካከል የተቀመጡት ይገንዛሉ እጅ እግሩ ጣቶች ታስረው በህወት የነበረው ሰው ህይወት አልባ በድን ሆኖ በህይወት ካሉት ይለያል። ከቀድሞ በተለየ ይፈራል፤ በህይወት ካሉት ከቤተሰቡ፣ ከዘመድ አዝማዳ ወዘተ ከጎረቤቱ በመለየቱ ከያሉበት ተጠራርተው በህብረት፣ ያለቅሶ-ለታል ያዘኑለታል።

አስክሬኑ ተቀብሮ የመሰናበቻና የማሰታወሻ/መዘከሪያ ሥርዓት እስከሚዘጋጅለት ድረስ ሚችም ሆነ ቤተሰቡ በሽግግር ደረጃ ውስጥ ይቆያሉ። ከቀብር ተመልሰው ሀዘኑ እንዲበርድ ዓይናቸውን “በብሻን ሰርቢ” አብሰው ሀዘናቸውን ያበርዳሉ። ከየዘመዱ የእንግዳ መሸኛ ተቀብለው እንግዳቻቸውን አስተናግደው ይሸኛሉ። ከሦስተኛ እስከ ሰባተኛው ቀን የመሞቱን መርዶ እየሰሙ ከሚመጡ ዘመድ አዝማዳና ወዳጅ ጋር እየተላቀሱ ቆይተው “biddeena nagaa tolfatni ,duuti daarii ta’i” የሰላም ህብስት/ዳቦ ጋግረው ሣር ወተት ውስጥ እየነከሩ ሞት ዳር ሁን፣ በግራ እግር ውሃ ወይም የትንባሆ ውሃ ደፍተው ሞትን ግራ ሁን፣ ውሃ ሁን፣ ድክም፣ ተጠላ ብለው ረግመው ከሀዘን ቦታ ይነሳሉ። በዚህን ጊዜ መደበኛውን የእለት ተግባራቸውን መከወን ቢጀምሩም በሀዘን ውስጥ ይቆያሉ።

የሚች ወገኖች ወር ቆይተው “horda buqqisii” -ዶማ ነቀላ ሥርዓት አዘጋጅተው ዘመድ አዝማዳ ጠርተው ሚችን አስታውሰውና ለመጫረሻ ጊዜ ተሰናብተው ሀዘን እንዳያፀኑ ተመክረው ለሚች ላዘጋጁት ማስታወሻ ይመረቃሉ። በዚህ ሂደት ሚች ቀድሞ ከሞቱት ወገኖቹ ጎራ ይደመራል ተብሎ ይታሰባል። ሀዘንተኞች ለሚች ካላቸው ቅርበት የተነሳ ሀዘናቸውን ለወራትና ለዓመት ሊቀጥሉ ይችላሉ። ግን በሆርዳ ቡቅሲ ሥርዓት ከማህረሰቡ ጋር ተመልሶ መቀላቀልና ወደ ቀድሞው የእለት ተእለት የህይወት እንቅስቃሴዎቻቸው መመለስ ይጀምራሉ። እንዚህ በየደረጃው የሚከወኑ የሀዘን ሥርዓቶች የቤተሰቡን የየዘመዱን አብሮነት፣ ፍቅርና አንድነት መተሳሰብ አመልካቾች ናቸው።

4. ማጠቃለያ

የዚህ ጥናት ዋና ዓላማ በደቡብ ምእራብ ሸዋ ዞን ወረዳዎች በተለይ በወሊሶ፣ በዳዎና በወንጪ ወረዳዎች የሚኖረው ወሊሶ ሊብን ኦሮሞ የሚከውነውን ሥርዓተ-ቀብር በመተንተን ያለውን የህዝቡን ቀደምት ዕውቀት ማሳየት ነው።

ጥናቱን ለመስራት አነሳሽ ከሆኑ ምክንያቶች ዋናው የህዝቡ የርስበርስ ግንኙነት መገለጫ የሆነው የሰርዓተ-ቀብር ክዋኔ ትኩረት ተሰጥቶት አለመጠናቱ ሲሆን፣ የጥናቱን ዓላማ ለማሳካት መሠረታዊ የሆኑ ስለሥርዓተ ቀብር ክዋኔዎች ምንነት፣ የህዝቡ ተሳትፎና ስለሚፈጠሩ የፎክሎር ዘርፎች ምንነት እና የህዝቡን ተሳትፎ የሚያወሱ ጥያቄዎች ተነስተው ምላሽ አግኝተዋል።

ለጥያቄዎቹ መልስ የሚሆኑ መረጃዎች ለመሰብሰብ ቃለመጠይቅ፣ ምልክታና የተተካሪ ቡድን ውይይት የተደረገ ሲሆን መረጃ የሚሰበሰብባቸውን ቦታዎች ለመወሰንና መረጃ የሚሰጡ ሰዎችን ለመምረጥ ታላሚ ናሙና ዘዴ ተግባራዊ ተደርጓል።

የጥናቱ ውጤት እንደሚያሳየው የሥርዓተ ቀብር ክዋኔዎቹ በአከዋወናቸው ሁኔታና ሂደት ቅድመ ቀብርና ድህረ ቀብር ተብለው ተከፍለዋል። ቅድመ ቀብር ክዋኔዎች፣ ለክዋኔው ከሚደረገው ዝግጅት እስከ ቀብር ያለውን የሚሸፍን ሲሆን፣ ዘመድ አዝማድ፣ ጎረቤትና ዕድርተኛ ተሰብስቦ የሚችን ውሎ፣ መልካም ባህሪ እየጠቀሱ በተለያዩ የለቅሶ ክዋኔዎች የማወደስና የሀዘን ስሜት የመግለፅ ድርጊቶች የተከወኑበት ነው።

በድህረ ቀብር ክዋኔ ደግሞ የሚች ያሪክ ከፍ ብሎ ይነገራል፣ የሀዘን ተካፋይ የሆነው ወገን ምስጋና ይቸረዋል፣ ይመረቃል፣ መስተንግዶ ተደርጎ ይሸኛል፣ ተከትሎ ባሉት ጊዜያት እድርተኛውና ጎረቤቱ ሀዘንተኛን ያስፅናል፣ የሀዘን ማብረጃ፣ የሚች መዘከሪያ ሥርዓት በመከወን ሚች ወደ አያት ቅድመ አያቱ ተቀላቀለ ተብሎ ሲታመን ሀዘንተኞች ደግሞ ወደ መደበኛ የህይወት እንቅስቃሴያቸው ይመለሳሉ።

በአጠቃላይ የህይወት ዑደት የሰው ልጅ የሚያልፍባቸውን ዋናዋና ተፈጥሮአዊና ማህበራዊ የህይወት እርከኖች ማሳያ ነው። የህይወት ዑደት የህይወት ውጣ ውረድ፣ ደስታና ሀዘን የሚፈራረቁበት፣ ጉዳዮች ከግለሰብ ተነስተው ወደ ማህበረሰብ እየሰፉ የሚሄዱበት ነው። በሌላ አገላለፅ የህይወት ዑደቶቹ ደረጃቸው ይለያይ እንጂ ከግላዊ ይበልጥ ማህበራዊ መዋቅራቸው እየሰፋ የሚሄድ ነው።

ከላይ እንደቀረበው በሞት ሥርዓትም በህይወት የነበረ ሞቶ አያት ቅድመ አያት የሚሆንበት ሂደት ላይ ለመድረስ ታሞ ከቤተሰቡ፣ ከቤተዘመዱ፣ ከጎረቤቱ እጅ ወድቆ ሲታገዝ ቆይቶ ወይም ድንገት ሲሞት ዘመድ አዝማዳ፣ ወገኑ፣ ጓደኞቹ፣ እድርተኞቹ ተጠራርተው አልቅሰው፣ አዝነው አስተዛዝነው፣ ማስታወሻ አቁመውለት እስከሚሰናበቱት ድረስ ጉዳዩ ከራሱና ከቤተሰቡ አልፎ የአካባቢው ነዋሪና የጎሳው የወገኑ ሆኖ ለመሰባሰብ፣ ለመጠያየቅ ለመተጋገዝና ለመረዳዳት ሰብብ ይሆናል። ሞት ከቤተሰብ፣ ከጎረቤት፣ ከወገን ከጎሳ አባላት ለዘላለም በመነጠል የሚያለያይ፣ በሚች ይረዳ የነበረን ቤተሰብና ወገን ረጂ ነስቶ የሚያጎል ቢሆንም በጎደለው ወገናቸው ሸኝትና ስንብት ምክንያት መሰባሰብ፣ እንደገና ግንኙነትን ለማጠናከር ቃል የሚገባቸውበት በመሆኑ የአብሮነት ስሜትም የሚታደስበት መሆኑን ከጥናቱ መረዳት ተችሏል።

ወሊሶ ሊቦን አሮሞ በጥናቱ ላይ እንደቀረበው ሞትን በሰሰት ከፍሎ ደረጃ ቢሰጠውና አንዱ ከሌላው ይሻላል ቢለውም ሞት በህይወት የነበረን ሰው ከቤተሰብ፣ ከዘመድ አዝማዳ፣ ከጎረቤትና ከሀገር የሚለይ፣ በምንም መንገድ ማስቀረት የማይቻል የሚረገም መሆኑን ጥናቱ አመላክቷል። በተጨማሪም በጥናቱ መረጃዎች ውስጥ የተንፀባረቁት የፎክሎር ዓይነቶችና (የሂሙ እና የሆፊን ስነቃሎች) ተምሳሌታዊ ክዋኔዎች ህዝቡ ማንነቱንና አብሮነቱን ጠብቆ እንዲቆይ ያደረጉ

ከትውልድ ትውልድ ሲተላለፉ የቆዩ የህዝቡ እውቀቶችና ባህላዊ እሴቶች ተሽካሚዎች እንደሆኑ ጥናቱ አገልጽ አሳይቷል።

ዋቢ መጻሕፍት

- Alembi, E. (2001). *The Abanyole Dirge: "Escorting" the Dead with Song and Dance*. Retrieved 9/ 20, 2013, from www.folklore.ee/folklore.
- Alembi, E. (2002). *The Construction of the Abanyole Perceptions on Death Through Oral Funeral Poetry*. Finland: University of Helsinki.
- Asafa, J. (2010). Oromo People Hood :Historical and Cultural Overview. *Sociology Publications and Other Works* . Knoxville: University of Tennessee.
- Asmrom, L. (2000). *Oromo Democracy: An Indigeneous African Poetical System*. Asmara: The Red Sea Press.
- Dorson, R. M. (1972). *Folklore and Folklife: An Introduction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Esser, A. M. (2015). Human Death as a Concept. *the Helsinki Collegium for Advanced Studies*, 32-47.
- Fetterman, D. M. (2010). *Ethnography: Step-by-Step (third ed.)* . New Delhi: Sage Publication, Inc.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Culture: Selected Essays*. New York: Basic Book Publishes Inc.
- Halifax, S. G. (1977). *The Human Encounter With Death* . New York: Sequoia-Elsevier Publishing Co.
- Kaufman, S. R. (2005). *The Anthropology of the Beginning and Ends of Life*. Annual Review of Anthropology, 317-341.
- Kassam, A. (1999). Ritual and Classification: A Study of the Booran Oromo Terminal Sacred Grade Rites of Passage. *School of Oriental and African Studies* , 484-503.
- Mohammed, H. (1994). *The Oromo of Ethiopia: A History 1570-1860*. Trenton: The Red Sea Press.
- Marlen Esser, Andrea (2015). Human Death as a Concept of Practical Philosophy. Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences 19. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies. pp.32-47.
- Palgi, P. & Abramovitch, H. (1984). *Death: A Cross-Cultural Perspective*. Annual Review of Anthropology, Vol. 13, pp. 385-417.
- Rappaport, Roy. A(1999). Ritual and Religion in the Making of Humanity. United Kingdom at the University Press, Cambridge.
- Sims, Martha C. & Stephens, Martine. (2005). *Living Folklore: An Introduction to the Study of People and Their Traditions*. Logan, Utah: Utah State University Press.

Van Gennep, Arnold. (1960). The Rites of Passage. Translated by Monika.B.Vizedom and Gabriell L. Caffee. London Roudge and Kegan Paul.

አለማየሁ ኃይሌ። (1996)። የኦሮሞ ታሪክ እስከ አስራ ስድስተኛው ክፍለ ዘመን፤ ኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፤አዲስ አበባ ፤ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት።

የኢትዮጵያ ቋንቋዎች እና ባህሎች አካዳሚ። (2006)። አማርኛ መዝገበ ቃላት፤ አዲስ አበባ፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ።

ፈቃድ አዘዘ።(1991)። የሥነቃል መምሪያ፤ አዲስ አበባ ፤ ቦሌ ማተሚያ ድርጅት።